

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՄԲԻՈՆ

Գ. Ս. ՔԻԼԻՄՉՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ

1871—1896

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ



ԵՐԵՎԱՆ — 1978

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԵՒԳԶԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԻՈՆ

Գ. Ս. ՔԻԼԻՄՉՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ
1871—1896
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

(դասախոսություն)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1978

№ $\frac{60602-52}{704(02)-78}$ 45-55-78

© Երևանի համալսարանի
հրատարակչություն, 1978

КИЛИМДЖЯН ГЕВОРГ СТЕПАНОВИЧ
ГЕРМАНИЯ В 1871—1896 гг.
(Лекция)

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1978

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

XIX դ. կեսերին Գերմանիան դեռևս շարունակում էր մնալ որպես Եվրոպայի քաղաքականապես մասնատված մի երկիր. նրա միավորման համար անզիջում պայքար էին մղում գերմանական երկու խոշոր միապետություններ՝ Պրուսիան և Ավստրիան: Թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը ձգտում էին առաջնություն նվաճել Գերմանիայի միավորման գործում և իրենց գերիշխանությունը հաստատել: Այդ պայքարը ավարտվեց 1866 թ. ավստրո-պրուսական պատերազմով՝ Սադովայի տակտիկոսական ճակատամարտում. Պրուսիայի լիակատար հաղթանակով: Զախչախված Ավստրիան հարկադրված էր հեռանալ գերմանական գործերից՝ Գերմանիայի միավորման խնդիրը վերապահելով Պրուսիային: Այդպիսով, Ավստրիայում տիրապետող Հաբսբուրգյան դինաստիան Գերմանիայի միավորման առաջնությունը զիջեց Պրուսիային, որը նոր ուժով առաջ տարավ Հոհենցոլերնների գայիսոնի ներքո Գերմանիան միավորելու գործը:

Ավստրո-պրուսական պատերազմի անմիջական հետևանքներից մեկը եղավ Պրուսիայի հետագա տերիտորիալ ընդարձակումը: Այսպես, Հոհենցոլերների տիրույթներին միացվեցին Շլեզվիգն ու Հոլշտայնը, Հաննովերը, Հեսսեն-Կասսելը, Նասաուն, Մայնի-Ֆրանկֆուրտը, Օլդենբուրգը: Այդպիսով, Հյուսիսային Գերմանիայում Պրուսիան վերածվեց ամենախոշոր ու հզոր պետության: Նրա գերիշխանությունը հյուսիս-գերմանական պետությունների նկատմամբ

լիակատար էր: Այժմ անհրաժեշտ էր իրավաբանորեն ձևա-
կերպել այդ նոր իրավիճակը Մայնից հյուսիս ընկած Գեր-
մանիայում: Պրուսիայի կառավարող շրջանների և, մասնա-
վորապես, մինիստր-պրեզիդենտ Օ. Բիսմարկի ջանքերով
1866 թ. վերջերին դաշինք կնքվեց Պրուսիայի և 21 հյուսիս-
գերմանական պետությունների միջև:

1867 թ. ապրիլի 16-ին Հյուսիս-գերմանական ռայխս-
տագը հաստատեց նորաստեղծ միության սահմանադրու-
թյունը, որը ուժի մեջ մտավ նույն թվականի հուլիսի 1-ին:

Հյուսիս-գերմանական միության մեջ գերիշխանությունը
պատկանում էր Պրուսիային:

Ավստրիայի պարտությունից և Հյուսիս-գերմանական
միության ստեղծումից հետո հարավ-գերմանական պետու-
թյունները՝ Բավարիան, Վյուրթեմբերգը, Բադենը, Հեսսեն-
Դարմշտադտը, ի վիճակի չէին դիմադրելու Պրուսիայի գեր-
իշխանական ձգտումներին:

1866 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին հարավ-գեր-
մանական պետությունները ռազմական դաշինք կնքեցին
Պրուսիայի հետ, իսկ 1867 թ. հունիսին կնքվեց մաքսային
միության Հյուսիս-գերմանական միության ու հարավ-գեր-
մանական պետությունների միջև: Այսպիսով, ամբողջ Գեր-
մանիայում ստեղծվեց ռազմատնտեսական միություն՝ Պրու-
սիայի գլխավորությամբ: Մնում էր կատարել վերջին քայլը՝
քաղաքականապես միավորել Գերմանիան:

Սակայն Կենտրոնական Եվրոպայում միավորված ու հզոր
գերմանական պետության առաջացումը լուրջ անհանգստու-
թյուն ու տազնապ էր հարուցում բոնապարտիստական
Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններում: Սադովայից հետո
Փարիզում ծրագրում էին ջախջախել Պրուսիան և պահպանել
Գերմանիայի մասնատվածությունը, որը համարվում էր Եվ-
րոպայում Ֆրանսիայի գերիշխանության պահպանման գրա-
վականը: Ավելին, երկրորդ կայսրության կառավարող շրջ-
անները հույս ունեին պարտված Պրուսիայից զավթել
Մերձհունոսյան շրջանը և Հռենոսը դարձնել Ֆրանսիայի
բնական սահմանը արևելքում: Այդպիսով, Գերմանիայի

միավորման ճանապարհին կանգնած էր մի լուրջ խոչընդոտ՝
երկրորդ կայսրութիւնը:

1870—71 թթ. նոր պատերազմով ջախջախելով իր մյուս
հակառակորդին՝ բոնապարտիստական Ֆրանսիային, որը
լուրջ արգելք էր հանդիսանում Գերմանիայի միավորմանը,
Պրուսիան վերջնականապես միավորեց և իր գերիշխանու-
թիւնը հաստատեց նորաստեղծ գերմանական միասնական
պետութիւնում: Գերմանիայի միավորումը, այդպիսով, կա-
տարվեց վերեւից, այսինքն՝ դինաստիական պատերազմների
միջոցով, «երկաթով ու արյունով»: Այնուամենայնիվ միաս-
նական գերմանական պետութեան առաջացումը պատմակա-
նորեն առաջադիմական երևույթ էր:

1871 թ. հունվարի 18-ին ջախջախված Ֆրանսիայի եր-
բեմնի թագավորանիստ քաղաքում՝ Վերսալում, Գերմանիան
հռչակվում է կայսրութիւն:

ԳՆՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1871 թ. ապրիլի 16-ին Գերմանական կայսրութեան հիմնա-
դիր ռայխստագը ընդունեց համագերմանական նորաստեղծ
պետութեան քաղաքական կառուցվածքի սկզբունքները՝ սահ-
մանադրութիւնը: Դրա համաձայն կայսրութիւնը կրում էր
Ֆեդերատիվ բնույթ: Նրա կազմի մեջ էին մտնում 22 միապե-
տութիւններ՝ իրենց թագավորական կամ իշխանական դինաս-
տիաներով (այդ թվում՝ Պրուսիան, Սաքսոնիան, Բավա-
րիան) և երեք «ազատ քաղաքներ»՝ Լյուբեկը, Բրեմենը և
Համբուրգը:

Ֆրանսիայից զավթած էլզասն ու Լոթարինգիան վերած-
վեցին հատուկ «կայսերական նահանգների», որոնց կառա-
վարումը հանձնարարվեց կայսեր կողմից նշանակված փոխ-
արքային:

Կայսրութեան կազմի մեջ մտնող առանձին պետութիւն-
ներ պահպանեցին իրենց սահմանադրութիւններն ու ներ-

կայացուցչական մարմինները՝ լանդտագները: Իրականում, կայսրության մեջ լիովին բացակայում էր նրա անդամների ձևական հավասարությունն անգամ:

Կայսրության սահմանադրությունը միավորված Գերմանիայում իրավականորեն ամրապնդում էր Պրուսիայի գերիշխանությունը:

Կայսրության ղեկավարը՝ պրեզիդենտը, պետք է լիներ միայն Պրուսիայի թագավորը, որին շնորհվում էր «կայսրի» տիտղոս: Գերմանական կայսրը օժտված էր օրենսդրական և գործադիր իշխանության լայն իրավունքներով: Նրան էր պատկանում կայսերական օրենքներ մշակելու և հրապարակելու, ինչպես նաև դրանց կենսագործմանը հսկելու իրավունքը: Կայսրն էր ներկայացնում պետությունը միջազգային հարաբերություններում, նա իրավունք ուներ պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու, դաշինքներ ու համաձայնագրեր ստորագրելու: Նա էր նշանակում բոլոր կայսերական պաշտոնյաներին: Կայսրին էր վերապահվում ռախստագի ու միութենական խորհրդի հրավիրման, բացման, հետաձգման ու արձակման իրավունքը: Նա էր կայսրության բոլոր զինված ուժերի զլխավոր հրամանատարը:

Գերմանական կայսրությունը շունեք ռախստագին հաշվետու համակայսերական կառավարություն: Միակ համակայսերական մինիստրը կայսրության կանցլերն էր, որը նշանակվում և պաշտոնաթող էր արվում կայսրի կողմից և պատասխանատու էր բացառապես նրա առաջ: Կանցլերի պաշտոնը վերապահվում էր միայն Պրուսիայի պրեմիեր-մինիստրին, որը վարում էր կայսրության բոլոր գործերը: Կայսրության առանձին գերատեսչություններ ղեկավարվում էին ստատս-բարտուղարների կողմից, որոնք հանդիսանում էին կայսերական կանցլերի օգնականները:

Գերմանական կայսրության առաջին կանցլեր նշանակվեց Պրուսիայի մինիստր-պրեզիդենտ, պոմերանյան յունկեր Օտտո ֆոն Բիսմարկը, որը 20 տարի (1871—1890) շարունակ կառավարեց երկիրը՝ իր ազդեցության տակ պահելով սահմանափակ վիճելի I կայսրին:

Կաշսրութեան օրենսդրական մարմիններն էին ռաշխատագր և միութենական խորհուրդը:

Ռաշխատագր գերմանական պառլամենտի ստորին պալատն էր: Մինչև 1887 թ. այն ընտրվում էր երեք, իսկ հետո՝ հինգ տարով, «ընդհանուր» և ուղղակի ընտրական իրավունքով: Երականում ընտրական իրավունքից օգտվում էին միայն 25 տարին լրացրած տղամարդիկ, բացառությամբ զինծառայողների: Ռաշխատագն օժտված էր օրենսդրական նախաձեռնությամբ, որի օրինագծերը, սակայն, պետք է անպայմանորեն հաստատվեին միութենական խորհրդի և կաշսրի կողմից: Այնուհետև, ռաշխատագում մերժված յուրաքանչյուր օրինագիծ կառավարությունը կարող էր այլ խմբագրությամբ, բայց նույն բովանդակությամբ անցկացնել միութենական խորհրդում: Ռաշխատագր զրկված էր նաև մինիստրությունների գործունեությունը վերահսկելու իրավունքից: Այդ ուղղությամբ կատարված փորձերը շեղօքացվում էին կանցլերի և միութենական խորհրդի կողմից: Ռաշխատագն ուներ բյուջեի հաստատման իրավունք: Սակայն կառավարող շրջանները աշխատում էին զրկել նրան այդ արտոնությունից:

Համագերմանական պառլամենտի վերին պալատը միութենական խորհուրդն էր, որի անդամները նշանակվում էին կաշսրութեան մեջ մտնող պետությունների կողմից: Միութենական խորհրդի 58 տեղերից 17-ը պատկանում էր Պրուսիային: Գերմանական մյուս պետություններից Բավարիան ուներ 6 տեղ, Սաքսոնիան և Վյուրթեմբերգը՝ 4-ական տեղ և այլն: Կաշսրութեան սահմանադրության փոփոխման առաջարկը համարվում էր մերժված, եթե միութենական խորհրդում նրա դեմ տրվում էր 14 ձայն: Քանի որ միութենական խորհրդում 17 տեղ Պրուսիային էր պատկանում, ապա նա 14 դեմով կարող էր տապալել յուրաքանչյուր անցանկալի որոշում:

Միութենական խորհուրդն օժտված էր օրենսդրական իշխանությամբ: Նրա ընդունած հրամանագրերն ստանում էին օրենքի նշանակություն: Օգտվելով այդ իրավունքից, միութենական խորհուրդը կարող էր ռաշխատագից անկախ ցան-

կացած որոշումը բնորոշել: Միութենական խորհուրդը կարող էր որոշում կայացնել ռայխստագը ժամկետից շուտ արձակելու մասին: Միաժամանակ, միութենական խորհուրդը բարձրագույն վարչական մարմին էր¹: Վերին պալատում վճռական ձայնի իրավունքը պատկանում էր միութենական խորհրդի նախագահին, որի պաշտոնը պետք է զբաղեցներ միայն կայսրության կանցլերը, այսինքն՝ Բիսմարկը: Այսպիսով, նշում է էնգելսը, միութենական խորհուրդը հանդիսանում է Բիսմարկի գլխավոր հենարանը²:

Միութենական խորհուրդը ռեակցիայի պատվարն էր և կոչված էր պաշտպանելու Պրուսիայի գերիշխանությունը Գերմանիայում: Պրուսիայի գերիշխանությունը միութենական խորհրդում և ամբողջ պետական կառուցվածքում ամրապնդվում էր գերմանական մանր պետությունների ռազմատնտեսական թուլությամբ: Բավական է նշել, որ Պրուսիան գրավում էր կայսրության տերիտորիայի կեսից ավելին, որտեղ բնակվում էր ամբողջ բնակչության 60%-ը: Հենվելով ստեղծված պետական սիստեմի ու նախ և առաջ Պրուսիայի ռազմական ուժի վրա, յունկերամիլիտարիստական կառավարող շրջանները հետևողականորեն վարում էին Գերմանիայի պրուսականացման քաղաքականություն՝ ձգտելով գերմանական հողերում արմատավորել ֆեոդալադասային հարաբերությունների արատավոր մնացուկ հանդիսացող 1850 թ. պրուսական սահմանադրությունը:

Գերմանական կայսրությունը ոստիկանական-բյուրոկրատական, կիսաաբսոլյուտիստական տիպի պետություն էր: Նրա պետական կառուցվածքը Մարքսը բնութագրել է որպես «պառլամենտական ձևերով պարուրված, ֆեոդալական հավելվածներով խառնված, արդեն բուրժուազիայի ազդեցության տակ գտնվող, բյուրոկրատորեն կառուցված, ոստիկանական ուժով պահպանվող ռազմական դեսպոտիզմ»³:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр. 473.

² Նույն տեղում:

³ Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 1950, էջ 31:

Բացահայտելով միավորումից հետո Գերմանիայում միապետական, օստրիականական պետության առաջացման պատճառները՝ Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Պրուսիայում և Ավրստրիայում պրուլետարիատի թուլությունն է եղել այն բանի պատճառը, որ նա չի կարողացել հողատերերին ու բուրժուազիային խանգարել, երբ նրանք բարեփոխությունը կատարում էին հակառակ բանվորների շահերի, բանվորների համար ամենաանպատակ ձևով, պահպանելով և՛ միապետությունը, և՛ ազնվականության արտոնությունները, և՛ իրավագրկությունը գյուղում, և միջնադարի շատ ուրիշ մնացորդներ»⁴:

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գերմանական կայսրությունում գոյություն ունեին մի շարք ազնվականական-կալվածատիրական և բուրժուական քաղաքական կուսակցություններ: Հենց այդ կուսակցությունների միջոցով պայքար էր մղվում բուրժուազիայի տարբեր խմբերի, ինչպես նաև բուրժուազիայի ու կալվածատերերի միջև՝ Գերմանիայում տիրապետող դիրք նվաճելու համար: Այժմ համառոտակի կանգ առնենք այդ կուսակցությունների դասակարգային հենարանների ու քաղաքական ձգտումների վրա:

Արևելյան Պրուսիայի յունկերների և Սաքսոնիայի, Պոմերանիայի, Բրանդենբուրգի խոշոր հողատերերի շահերի արտահայտիչն էր պահպանողականների կուսակցությունը, որն առաջացել էր դեռևս 1848 թվականին՝ սկսված բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության դեմ պայքարելու նպատակով: Այդ ղեկացիոն կուսակցությունը պաշտպանում էր նաև արիստոկրատիայի, պրուսական սպայության, բողոքական հոգևորականության և կուլակության շահերը:

⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 17, էջ 279:

Գերմանիայի միավորման շուրջը եղած տարածայնությունների հետևանքով պահպանողականների կուսակցությունը 1866 թ. պառակտվեց: Նրանից անջատված մի թևը պահպանեց կուսակցության հին՝ «պահպանողական» անվանումը: Պահպանողականները վախենում էին, որ Գերմանիայի միավորման հետևանքով Պրուսիան կտարրալուծվի միասնական Գերմանիայի մեջ, որի հետևանքով պրուսական յունկերությունը կզրկվի բոլոր արտոնություններից: Ուստի մինչև 70-ական թթ. վերջը այդ կուսակցությունը Բիսմարկի քաղաքականության հանդեպ մնաց օպոզիցիոն դիրքերում: Պահպանողականների քաղաքական ծրագրի նպատակն էր ազնվականության վրա հենված կիսաբացարձակ միապետության ամրապնդումը և յունկերության արտոնությունների պահպանումը:

Մահմանադրությունը ապահովում էր յունկերության ռազմաքաղաքական գերիշխանությունը Գերմանիայում: Ուստի պահպանողական կուսակցությունը, որպես այդ դասակարգի շահերի արտահայտիչ, ինքնաբերաբար դառնում էր տիրապետող: Պահպանողականներն էին գրավում կայսրության բարձրագույն պաշտոնները պետական և դիվանագիտական մարմիններում, բանակում, դատարանում: Բանակը համարելով իրենց տիրապետությունը պահպանելու կարևորագույն միջոցը՝ պահպանողականները շարունակաբար հանդես էին գալիս հօգուտ հսկայական ռազմական ծախսերի, հօգուտ բանակի հարատև հզորացման և բարձր մաքսային հովանավորական քաղաքականության: Նրանք կատաղի պայքար էին մղում բանվորական և սոցիալիստական շարժման դեմ և հանդես էին գալիս որպես բանվորական շարժումները ամենադաժան միջոցներով ճնշելու կողմնակիցներ:

Այդ կուսակցությունը ամենամեծ ազդեցությունն ուներ իր բնօրրանում՝ Պրուսիայում, և պրուսական լանդտագը նրա միջնաբերդն էր: Պահպանողականների կուսակցությունը 1876 թ. վերակառուցվեց՝ ստանալով «Գերմանական պահպանողական կուսակցություն» անվանումը: Նրա կենտրոնական օրգանն էր «Խաչի թերթը»:

1866 թ. պառակտված պահպանողականների կուսակցութ-
յան մյուս թևը վերանվանվեց «ազատ պահպանողականներ»
կամ՝ «կայսերական կուսակցություն»: Այն արտահայ-
տում էր խոշոր արդյունաբերական բուրժուազիայի, խոշոր
կապիտալիստական հողատիրության և բյուրոկրատական վեր-
նախավիշահերը: Կուսակցության մեջ մտնող խոշոր արդյու-
նաբերողները միաժամանակ խոշոր հողատերեր էին և սերտո-
րեն կապված էին յունկերության հետ: Դրանցից էին՝ Կրուպ-
պը, Ֆոն Կարդորֆը, Ֆոն Շտումմը: Կուսակցության ղեկա-
վարն էր խոշոր արդյունաբերող Ֆոն Տումմը: Ազատ պահ-
պանողականները անվերապահորեն աջակցում էին Բիսմար-
կին և նրա քաղաքականությանը: Այդ կուսակցությունը սերտ
հարաբերություններ ուներ պահպանողականների հետ և
նրանց հետ միասին պայքարում էր բանվորական ու դե-
մոկրատական շարժման դեմ, հանդես էր գալիս հանուն ազ-
տիվ գաղութային քաղաքականության և հովանավորողա-
կան մաքսերի:

1861 թ. Գերմանիայում առաջացել էր բուրժուական-
ազատամիտ առաջադիմական կուսակցությունը, որն ար-
տահայտում էր խոշոր և մասամբ միջին բուրժուազիայի
շահերը, հատկապես այն մասի, որը կապված էր արտաքին
շուկաների հետ: Այդ կուսակցությունը պաշտպանում էր
Պրուսիայի գլխավորությամբ Գերմանիայի միավորման
գաղափարը, սակայն հանդես էր գալիս պառլամենտական
կարգերի հաստատման պահանջով: Առաջադիմականները
դեմ էին մաքսային հովանավորական քաղաքականությանը,
բանակի և ոստիկանական բյուրեղի մեծացմանը:

1867 թ. այդ կուսակցության աջ թևի նախկին անդամ-
ները ստեղծեցին «ազգային ազատամիտների կուսակցու-
թյունը», որը ներկայացնում էր Հռենոսյան շրջանի, Վեստ-
ֆալիայի, Սաքսոնիայի և Սիլեզիայի խոշոր արդյունաբերա-
կան բուրժուազիայի շահերը և հանդես էր գալիս երկրի ար-
դյունաբերության հետագա հզորացման ու ակտիվ գաղու-
թային քաղաքականության ծրագրով: Նա աջակցում էր Գեր-
մանիայի ոստիկանացման և սպարազինությունների հե-
տագա ավելացման կառավարության քաղաքականությանը:

կուսակցութեան ղեկավարներն էին Ի. Միկելը, Ռ. Բեննինգսենը և է. Բասսերմանը: Վախենալով բանվորական ու դեմոկրատական շարժումից՝ ազգային ազատամիտները շուտով հրաժարվեցին իրենց նախկին պահանջներից, որոնք վերաբերում էին քաղաքացիական հավասարութեանը, միությունների, ժողովների, մամուլի ազատութեանը, ռալիստագի առջև պատասխանատու կառավարութեան ստեղծմանը, և դաշինք կնքեցին ռեակցիոն յունկերութեան հետ: Պահպանողականների հետ միասին նրանք դիմադրում էին սոցիալական ռեֆորմների և սոցիալական օրենսդրութեան անցկացմանը:

Ազգային ազատամիտները բանվոր դասակարգի և սոցիալիստական շարժման կատաղի թշնամիներն էին և աշակցում էին Բիսմարկին՝ ամենադաժան կերպով ճնշելու բանվորական շարժումը: Վ. Ի. Լենինը, բացահայտելով այդ երևույթը, նշում է. «Գերմանական բուրժուազիան պրոլետարիատի ինքնուրույնութեանից վախեցած, տեսնելով, որ դեմոկրատական հիմնարկներից օգտվում են բանվորներն իրենց օգտին և ընդդեմ կապիտալիստների, երես դարձրեց դեմոկրատիայից, խայտառակորեն դավաճանեց ազատութեանը, որն առաջ պաշտպանում էր, և շրջվեց դեպի կավածատերերի ու կղերականների առաջ լակեյություն անելը»⁵: Ազգային ազատամիտները կուսակցութեանը 70-ական թթ. առաջին կեսին վերածվեց ռալիստագի ամենաազդեցիկ կուսակցութեան, Բիսմարկի ամբողջ ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան գլխավոր հենարանի: 1874 թ. ընտրութեաններում այն շահեց 1 մլն 400 հազ. ձայն և ռալիստագում ստացավ 150 պատգամավորական տեղ:

Ազգային ազատամիտների կուսակցութեան տպագիր օրգաններն էին «Նացիոնալ ցայտունգը» և «Քյոլնիշե ցայտունգը», որոնք մեծ ազդեցութեամբ ունեին բուրժուական շրջանների վրա:

Հետագայում, մաքսային հովանավորողական քաղաքականութեան անցնելու հետևանքով, ազգային ազատամիտ-

⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 325:

ների կուսակցությունը պառակտվեց: Նրանից անջատված խումբը դեմ էր մաքսային հովանավորողական քաղաքականությանը և կողմնակից էր ազատ առևտրին: 1884 թ. այդ խումբը միավորվեց 1866 թ. առաջադիմականներից անջատված թևի ու այլ բուրժուական ազատամիտ տարրերի հետ՝ այսպես կոչված ազատամիտների կուսակցության մեջ: Այն արտահայտում էր խոշոր բուրժուազիայի ու միջին խավերի շահերը: Սկզբնական շրջանում այս կուսակցությունը հանդես էր գալիս հօգուտ մի շարք բուրժուական ազատամիտ ռեֆորմների՝ պահանջելով լիբերալացնել Գերմանիայի սահմանադրությունը, ստեղծել ռայխստագի առջև պատասխանատու կառավարություն և այլն: Սակայն աստիճանաբար ազատամիտները հեռացան բուրժուական լիբերալիզմից՝ աջակցելով կառավարության ռազմական ծրագրի և քաղաքականության իրականացմանը: Կուսակցության առաջնորդներն էին Եվգենի Ռիխտերը, Ռուդոլֆ Վիրխովը, Գ. Ֆ. Սիմենսը: 1893 թ. այդ կուսակցությունը պառակտվեց երկու մասի, որոնք 1910 թ. կրկին մտան առաջադիմական ժողովրդական կուսակցության մեջ: Ազատամիտները մարքսիզմի և սոցիալ-դեմոկրատիայի թշնամիներն էին:

1870—1871 թթ. Գերմանիայում առաջացավ մեկ բուրժուական կուսակցություն ևս: Դա կաթոլիկական «Կենտրոնն» էր: Կաթոլիկ պատգամավորները ռայխստագում զբաղեցնում էին կենտրոնական տեղերը, որտեղից և առաջացել է կուսակցության անունը: «Կենտրոնը» միավորում էր Գերմանիայի հարավային և արևմտյան հողերի, Պրուսիայի լեհական տերիտորիաների սոցիալական տարբեր շերտեր, առաջին հերթին՝ բուրժուական, որոնք դժգոհ էին Գերմանիան պրուսականացնելու քաղաքականությունից:

Նրա ազդեցության տակ էին գտնվում հարավ գերմանական գյուղացիները և քաղաքականապես հետամնաց կաթոլիկ բանվորները: Այդ տարբեր խմբերի հիմնական կազմակերպիչ ուժը կաթոլիկական եկեղեցին էր, որը դավանաբի ասպարեզում տիրապետող էր նշված հողերում: Այս պատճառով կաթոլիկական եկեղեցին հանդես եկավ որպես հակապրուսական օպոզիցիայի ղեկավար: Կուսակցության

մեջ առաջատար դերը պատկանում էր բարձրագույն կաթո-
լիկ հոգևորականությունը, հարավային Գերմանիայի խոշոր
կալվածատերերին ու բուրժուազիային: Կուսակցության ղե-
կավարն էր Լյուդվիգ Վինդհորստը, կենտրոնական օրգանը՝
«Գերմանիա» թերթը:

«Կենտրոնի» կուսակցությունը հանդես էր գալիս ընդդեմ
Գերմանիայում Պրուսիայի գերիշխանության և պաշտպա-
նում էր կալսությունում գերմանական պետությունների
ինքնուրույնության, կաթոլիկական եկեղեցու անկախության
գաղափարը: Դրանով կաթոլիկական եկեղեցին ձգտում էր
ուժեղացնել իր քաղաքական դիրքերը Գերմանիայում⁶: Իր
սոցիալական հենարանը ընդլայնելու համար «Կենտրոնը» դի-
մում էր քաղաքական դեմագոգիայի, օրինակ՝ ձևականորեն
հանդես էր գալիս մանր հողատիրության պաշտպանության,
բանվորական օրվա կրճատման և աշխատանքի պայմաննե-
րի բարելավման լողուն գներով, ինչպես նաև՝ ազգային փոք-
րամասնությունների իրավունքների ճանաչման պահանջով:
Ֆ. Էնգելսը, վերլուծելով կենտրոնի ազդեցության պատճառ-
ները, նշում է. «Կենտրոնի ուժը, այնուամենայնիվ, կայա-
նում էր ոչ այնքան կաթոլիկական կրոնի մեջ, որքան նրա-
նում, որ այն արտահայտում էր ժողովրդական մասսաների
արգահատանքը յուրօրինակ պրուսականությունը, որն այժմ
հավակնում էր տիրապետության հասնել Գերմանիայում»⁷.

«ԿՈՒՆՏՈՒՐԿԱՄՊՅ»

Գերմանիայի պրուսականացման ճանապարհին, այսպի-
սով, կար նշանակալի մի խոշոր դուռ՝ «Կենտրոնի» կուսակ-
ցությունը: Հենվելով Գերմանիայի 37,5 % կազմող կաթոլիկ
բնակչության վրա, ինչպես նաև դիմելով սոցիալական ու

⁶ Германская история в новое и новейшее время, т. I, М., 1970, стр. 335.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр 479.

ազգայնական լայն դեմագոգիայի, «Կենտրոնը» քաղաքական մեծ կշիռ ստացավ իր անջատողական ու հակապրուսական ձգտումներով:

Կաթոլիկական եկեղեցու և «Կենտրոնի» ազդեցությունն ու համառությունը քաղաքական ասպարեզում ջախջախելու համար Բիսմարկը պահպանողականների և ազգային ազատամիտների եռանդուն աջակցությամբ անցավ վճռական գրոհի: Այդ պայքարը պատմության մեջ մտավ «Կուլտուրկամպֆ»՝ (պայքար հանուն կուլտուրայի) անունով, որը, սակայն, ոչ մի կապ չունեւր կուլտուրայի համար մղվող պայքարի հետ:

Հանդես գալով կաթոլիկական եկեղեցու քաղաքական ազդեցության դեմ՝ կանցլեր Բիսմարկը միաժամանակ ձրգտում էր գերմանական պրոլետարիատի և աշխատավորության ուշադրությունը շեղել դասակարգային պայքարից: Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ «Կուլտուրկամպֆի» քաղաքականությամբ Բիսմարկը «բանվոր դասակարգի ու դեմոկրատիայի որոշ խավերի ուշադրությունը դասակարգային ու հեղափոխական պայքարի կենսական խնդիրներից դարձրեց ամենամակերեսային ու բուրժուական կեղծ հակակղերականության կողմը»⁸:

Կաթոլիկական եկեղեցու քաղաքական ուժը Գերմանիայում կոտրելու նպատակով 70-ական թվականների սկզբին ընդունվեցին մի շարք օրենքներ: 1871 թ. դեկտեմբերին հոգևորականներին արգելվեց զբաղվել քաղաքական ազիտացիայով: Հաջորդ տարվա մարտին ընդունվեց օրենք, ըստ որի ուսումնական հաստատությունների վերահսկողությունը անցնում էր կառավարությանը: 1872 թ. հունիսին ռայխըստագն օրենք ընդունեց ճիզվիտներին Գերմանիայից արտաքսելու մասին: 1873 թ. մայիսին պաշտամունքների մինիստր Ֆալկի նախաձեռնությամբ ռայխստագն ընդունեց շորս օրենք, որոնք հայտնի են «Մայիսյան օրենքներ» անվամբ: Դրանց ընդունմամբ պետության կողմից վերահսկողություն սահմանվեց հոգևորականների պատրաստման և

⁸ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 502:

եկեղեցական պաշտոնյաների նշանակման վրա: Այնուհետև, վերանայվեցին և սահմանափակվեցին եկեղեցական պատիժները հավատացյալների և հոգևորականների նկատմամբ: Վերջապես, դյուրացվեց կաթոլիկութունից այլ դավանանքի անցնելու հնարավորությունը: Մտցվեց ամուսնության, ծննդյան ու մահվան քաղաքացիական գրանցում: Այս ձեռնարկումների հետևանքով ոչ միայն թուլացվում էր եկեղեցու ազդեցությունը հասարակական կյանքի վրա, այլև նա զրկվում էր նյութական մեծ եկամուտներից:

Կաթոլիկական հոգևորականությունը Պիոս IX պապի կոչով բոյկոտ հայտարարեց այդ օրենքներին: Կառավարությունը խիստ հալածանքներ սկսեց. անհնազանդ եպիսկոպոսներին և քահանաներին բանտարկում էին, հեռացնում գրաված պաշտոններից: Վերացվեցին գրեթե բոլոր կաթոլիկական միաբանությունները, փակվեց 900 վանք: Սակայն, վերջին հաշվով, Բիսմարկի պայքարը կաթոլիկական եկեղեցու և «Կենտրոնի» կուսակցությունից դեմ անհաջողությամբ ավարտվեց: Կաթոլիկական գործիչները «հավատի համար կրած տառապանքները» օգտագործեցին ժողովրդի համակրանքը շահելու համար: Ուժեղացավ «Կենտրոնի» կուսակցությունից դերը: Եթե 1871 թ. ռայխստագի ընտրություններում նա ստացել էր 63 պատգամավորական տեղ, ապա 1874 թ. շահեց 93: Ռայխստագում նրան էին պաշտպանում լեհական, էլզասյան ու դանիական 30 պատգամավորները:

Այնուհետև, «Կուլտուրկամպֆը» շղաղարեցրեց իր առջև դրված մյուս քաղաքական խնդիրը: Նա բանվորներին չէր ղեկ գասակարգային պայքարից: Սոցիալիստական բանվորական կուսակցությունն արագորեն աճում էր ու ամրապնդվում՝ կառավարող շրջանների համար դառնալով ավելի վտանգավոր, քան կաթոլիկական «Կենտրոնը»: Բանվորական շարժումը լուրջ տագնապ ստեղծեց նաև «Կենտրոնի» շահագործող դասակարգերի շրջանում: Ուստի բանվորական շարժումը ճնշելու համար «Կենտրոնը» իր ծառայությունները առաջարկեց կառավարությունը: «Ճիզվիտները միշտ կլինեն ինտերնացիոնալի ամենագործունյա թշնամիները», — բանվորական հարցում իրենց դիրքավորումը այսպես արտահայտ-

տեց «Կենտրոնի» կուսակցության ղեկավարներից մեկը⁹։ Սոցիալիստների և բանվորական շարժման դեմ մղվող պայքարում Բիսմարկը կաթոլիկ առաջնորդներին դարձրեց իր դաշնակիցները և հաշտվեց նրանց հետ։ 1876 թ. սկսած նոր հակակրոնական օրենքներ շրնդունվեցին։ Ավելին, կաթոլիկական եկեղեցու դեմ ուղղված բոլոր օրենքները 1878--1882 թթ. ընթացքում վերացվեցին։ Իրենց ուժը պահպանեցին միայն ամուսնության և ճիզվիտների արտաքսման վերաբերյալ օրենքները։

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ

Կայսրության հռչակումից հետո Բիսմարկը իրականացրեց մի շարք ռեֆորմներ, որոնց նպատակն էր հարմարեցնել Գերմանիայի զարգացումը բուրժուական ուղուն։ 1873--1875 թթ. անցկացվեց դրամական ռեֆորմ, որի հետևանքով ամբողջ կայսրությունում դրամական համակարգի հիմքում դրվեց ոսկե մարկը։ 1875 թ. պրուսական պետական բանկը վերածվեց կայսերական բանկի՝ ստանալով երկրում թղթադրամ բաց թողնելու մենաշնորհի իրավունքը։

Անցկացվեց ռազմական ռեֆորմ, որի հետևանքով ստեղծվեց միասնական կայսերական բանակ։ Պրուսական ռազմական սխտեմը տիրապետող դարձավ ամբողջ Գերմանիայում։ 1874 թ. ընդունվեց օրենք, որի համաձայն ռազմական բյուջեն ռախսատագի կողմից պետք է հաստատվեր յոթ տարին մեկ անգամ։ Այդ օրենքը ստացավ «Սեպտենատ» անունը։ Այսպիսով, փաստորեն վերանում էր բյուջեի նկատմամբ ռախսատագի վերահսկողության իրավունքը։

Պետական ապարատի ամրապնդման և պետական եկամուտների ավելացման նպատակով 1874 թ. ստեղծվեց միասնական կենտրոնացված փոստ-հեռագրային համակարգ։

⁹ Германская история в новое и новейшее время, т. 1, М., 1970, стр. 336.

1876 թ. ամբողջ կայսրության համար ընդունվեց դատա-
վարության միասնական կարգ: Այս ռեֆորմը հանդիպեց
հարավ-գերմանական պետությունների բուն գիմարու-
թյանը, որի հետևանքով Գերմանիայում դատավարության
նոր սիստեմը սկսեց կիրառվել միայն 1879 թ.: Դատական
ռեֆորմի համաձայն բարձրագույն դատական մարմին դար-
ձավ կայսերական դատարանը: Հետագայում ընդունվեցին
մի շարք միասնական օրենսգրքեր:

1872 թ. Բիսմարկը Պրուսիայում կատարեց վարչական
ռեֆորմ, որի հետևանքով գյուղում վերանում էր յունկեր-
ների հայրենակալվածքային իշխանությունը: Գյուղական
համայնքներում իշխանությունն անցնում էր ընտրովի ավագ-
ներին, իսկ վերադաս վարչական մարմիններում պաշտոն-
ները դարձան նշանակովի: Այսպես, գավառակի պետը՝ աս-
մանը, ինչպես նաև շրջանի պետը՝ լանդրատը, նշանակվում
էին պրուսական թագավորի կողմից այն թեկնածուներից,
որոնց ներկայացնում էին տեղական ընտրական ժողովները:
Ատմանները ղեկավարում էին ընտրովի ավագների միջոցով,
իսկ լանդրատներին կից ստեղծվեցին շրջանային խորհուրդ-
ներ՝ որոնք ընտրվում էին դասային եռաստիճան ընտրա-
կան սիստեմով: Այսպիսով, ինչպես պարզ երևում է, յուն-
կերների հայրենակալվածքային իրավունքը տեղերում վե-
րացվում էր սոսկ ձևականորեն, որովհետև ընտրական
կարգի դասային բազմաստիճան բնույթի հետևանքով տեղա-
կան այդ մարմիններում ղեկավար դիրքը կրկին անցնում էր
յունկերներին:

Ինչպես նշում է Ֆ. էնգելսը, տերերի սենյորալ ոստիկա-
նական իշխանությունը «վերացվեց խոսքով, որպես ֆեոդա-
լական արտոնություն, սակայն փաստորեն կրկին վերա-
կանգնվեց՝ ինքնուրույն զեմստվային շրջանների ստեղծումով,
որոնցում կալվածատերը կամ ինքն է հանդես գալիս իբրև
զեմստվոյի պետ..., կամ՝ նշանակում է այդպիսի պետի...»¹⁰:
Շարունակելով իր միտքը, էնգելսը գրում է. «Յունկերների
այդ իշխանությունը փաստորեն վերականգնվեց նաև վարչա-
կան շրջանի սահմաններում՝ ողջ ոստիկանական իշխանու-

¹⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр. 476—477.

թյունը և ոստիկանական իրավասութիւնը շրջանի պետին հանձնելու շնորհիվ, ինչպիսին գյուղական վայրերում, հասկանալի է, գրեթե միշտ, առանց բացառութեան, լինում էր խոշոր հողատերը. նրա հսկողութեան տակ ընկան, այդպիսով, նաև գյուղական համայնքները»¹¹: Այսպիսով, վարչական այդ ռեֆորմի հետևանքով Պրուսիայում յունկերները պահպանեցին իրենց դատական-ոստիկանական ֆունկցիաները: Այդ ռեֆորմը շոշնչացրեց, այլ սոսկ ձեափոխեց կալվածատերերի իշխանութիւնը բնակչութեան հանդէպ: Բիսմարկը ամենևին չէր «պատրաստվում Պրուսիան ձուլելու Գերմանիայի մեջ, այլ, ընդհակառակը, մտադիր է առավելագույնս ամրապնդել այդ վեց արևելյան նահանգները՝ հին պրուսականութեան ամրոցը»¹²:

**ԱՐԳՅՈՒՆԱՔԵՐԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ
ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՆԴՈՒՍՏՐԱՅՈՒՄԸ:
ՄՈՆՈՊՈԼԻԱՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ**

XIX դ. 70-ական թվականներին գերմանական արդյունաբերութեան գրեթե բոլոր ճյուղերում տիրապետող դարձավ ֆաբրիկա-գործարանային արտադրութիւնը: XIX դարի 60-ական թվականներին տնտեսութեան մեջ սկսված հզոր հեղաշրջման տեմպերը ուժեղացան երկրի միավորման ավարտից հետո: Դրա շնորհիվ կայսրութիւնը կարճ ժամանակում վերածվեց առաջնակարգ արդյունաբերական երկրի:

Միավորված Գերմանիայում բուռն զարգացում ապրեցին արդյունաբերութիւնն ու առևտուրը և կարճ ժամանակ անց տնտեսութեան մի շարք ճյուղերում Գերմանիան ընդհուպ մատեցավ և անգամ սկսեց առաջ անցնել Անգլիայից ու Ֆրանսիայից:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 477:

¹² Նույն տեղում:

Հատկապես մեծ զարգացում ապրեց լեռնային արդյունաբերությունը: Հռենոսյան մարզը, վերին Սիլեզիան, Սաքսոնիան և Մոզելը, որոնք գերմանական քարածխային արդյունաբերության գլխավոր ավազաններն էին, հսկայական նշանակություն ստացան ծանր արդյունաբերության համար. Քարածխային այդ կենտրոններում 1897 թ. շահագործվում էր 2215 հանքահոր: Քարածխի արդյունահանման աճը երկվում է հետևյալից: Եթե 1871 թ. Գերմանիայում արտադրվեց 37,9 մլն տոննա քարածուխ, ապա նրա հանույթը 1900 թ. կազմեց 149,8 մլն տոննա:

Համաշխարհային արտադրության մեջ նշանակալիորեն քարձրանում է Գերմանիայի բաժինը նաև շուգունի և պողպատի ձուլման բնագավառում: Այսպես, 1871 թ. ձուլված 1,5 մլն տոննա շուգունի փոխարեն 1900 թ. գերմանական ծանր արդյունաբերությունը ստացավ 8,5 մլն տոննա, իսկ պողպատի ձուլումը համապատասխանաբար 0,2 մլն տոննայից հասավ 6,6 մլն տոննայի: Նույնպիսի աճ տեղի էր ունենում նաև երկաթի արդյունահանման բնագավառում. 1900 թ. ստացվեց 8.521 հազար տոննա: Գերմանիան այժմ ոչ միայն սկսում է բավարարել երկաթի սեփական պահանջները, այլև՝ արտահանել այն: Միայն 1872 թ. երկաթի արտահանումը հասավ 829 հազ. տոննայի: Այսպիսով, մետաղի խոշորագույն ներմուծողից Գերմանիան վերածվում է, Անգլիայից հետո, մետաղի խոշորագույն արտահանողի:

90-ական թթ. Գերմանիան կապարի և հատկապես պղնձի արտադրությամբ առաջ է անցնում Անգլիայից, իսկ ցինկի արտադրությամբ գերազանցում է բոլոր երկրներին, այդ թվում՝ նաև ԱՄՆ-ին:

Գերմանիայի միավորումից հետո լայն թափ ստացավ երկաթուղային շինարարությունը, ուր իրենց կապիտալները սկսեցին ներդնել գերմանական կապիտալիստները: Երկաթուղային շինարարության մեջ 1870 թ. ներդրված 4 մլրդ մարկ կապիտալը արդեն 1876 թ. հասավ 7,5 միլիարդի: Երկաթուղագծերի բուռն կառուցման հետևանքով Գերմանիայի երկաթուղային ցանցը 1871 թ. 21471 կմ երկարությունից 1900 թ. հասավ 49878 կիլոմետրի:

Նշանակալի զարգացում ապրեց մեքենաշինական արդյունաբերությունը: Լոկոմոտիվներ ու տենդերներ, շոգեկաթսաներ ու էլեկտրական մեքենաներ, տուրբիններ, դոմենյան վառարանների, մեքենաշինական ձեռնարկությունների ու զինագործարանների անհրաժեշտ սարքավորումներ՝ ահագերմանական մեքենաշինական արդյունաբերության արտադրանքի ոչ լրիվ պատկերը: Մեքենաշինության կենտրոններն էին Սաքսոնիան, Հռենոսյան մարզը, Վերին Սիլեզիան, Հարավային Գերմանիան:

Արագորեն զարգանում էին նաև ծանր արդյունաբերության երիտասարդ ճյուղերը՝ էլեկտրատեխնիկական և քիմիական արդյունաբերությունը, որոնք Գերմանիայում հատկապես ստանում են մեծ կշիռ:

XIX դ. 80-ական և մանավանդ 90-ական թվականներին էլեկտրատեխնիկական ձեռնարկությունները արագորեն բազմացան: Արդեն 1895 թ. երկրում գործում էին 599 էլեկտրատեխնիկական ձեռնարկություններ, որոնցում զբաղված էին 17622 բանվորներ:

Էլեկտրատեխնիկական արտադրության ընդհանուր արժեքը 1891 թ. կազմեց 228,7 մլն մարկ: Էլեկտրատեխնիկական արտադրությամբ Գերմանիան ԱՄՆ-ի հետ աշխարհում գրավեց առաջին տեղերից մեկը: 1891 թ. Գերմանիայում գործում էին 30 կենտրոնական էլեկտրակայաններ, որոնք սպասարկում էին 35 բնակավայրեր:

Առանձնապես պետք է շեշտել քիմիական արդյունաբերության արագ զարգացումը: Հատկանշական է, որ այդ բնագավառում Գերմանիան հսկայական շափերով առաջ անցավ Անգլիայից ու Ֆրանսիայից՝ գրավելով երկրորդ տեղը աշխարհում՝ ԱՄՆ-ից հետո: 1896 թ. քիմիական արտադրանքի առևտրի շրջանառությունը հասավ 645 մլն մարկի, ընդ որում 361 մլն մարկը ստացվեց արտահանումից: Քիմիական արդյունաբերությունը զարգանում էր Լեերկուզենում, ուր 1850 թ. հիմնադրվեց քիմիական արդյունաբերության առաջնեկը՝ Բայերի ներկերի գործարանը, Հորստում, Լյուդվիգսհաֆենում, Բեռլինում, Մայնի Ֆրանկֆուրտում: Քիմիական արդյունաբերության զարգացման հետևանքով

նրանում զբաղված բանվորների թիվը 1882 թվականից մինչև 1895 թ. ավելացավ 60,5%-ով: Քիմիական արտադրանքի որոշ տեսակների գծով Գերմանիան ձեռք բերեց համաշխարհային մենաշնորհ: Այսպես, 1883 թ. գերմանական քիմիական գործարաններն արտադրում էին արհեստական ներկերի համաշխարհային արտադրանքի 2/3-ը: Գերմանական անիլինային ներկերը օգտագործվում էին տարբեր երկրների տեքստիլ արդյունաբերության մեջ:

Ծանր արդյունաբերության հետ միաժամանակ զարգանում էր թեթև արդյունաբերությունը: Կանգ առնենք տեքստիլ արտադրության վրա: Էլզասի և Լոթարինգիայի միացման հետևանքով բամբակեղենի արդյունաբերությունը միանգամից մեծացավ 56 տոկոսով: Մյուս կողմից, էլզասում արտադրվող մանվածքները և գործվածքները մեծ համբավ բերեցին գերմանական արտադրությանը: Հիշյալ մարզերից բացի տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոններ էին Պրուսիայի Հռենոսյան ավազանը, Վյուրթեմբերգը, Սիլեզիան, Սաքսոնիան, Վեստֆալիան:

Տեքստիլ արդյունաբերության արագ զարգացման մասին էր վկայում հետևյալ փաստը. Մերձհռենոսյան Պրուսիայում 1888 թ. գործում էին 40 ֆաբրիկա, իսկ 1897 թ., ընդամենը տասը տարի անց, այստեղ ֆաբրիկաների թիվը հասավ 52-ի: Տեքստիլ ֆաբրիկաների թիվը Վեստֆալիայում նույնպես համապատասխանորեն՝ 15-ից հասավ 33-ի: Այսպիսով, 1897 թ. միայն Մերձհռենոսյան Պրուսիայում և Վեստֆալիայում գործում էր 85 տեքստիլագործական ֆաբրիկա:

Այժմ նշենք այն պատճառները, որոնք XIX դ. վերջին բառորդում պայմանավորեցին գերմանական արդյունաբերության բուռն վերելքը: Երկրի տնտեսական արագ զարգացումը նախ և առաջ նրա քաղաքական միավորման և միասնական ներքին շուկայի ձևավորման ուղղակի հետևանքն էր:

Ծանր արդյունաբերության վերելքի համար մեծ նշանակություն ունեցան օգտակար հանածոների (քարածուխ,

պղինձ, կապար, ցինկ) հարուստ պաշարների առկայությունը, ինչպես նաև՝ էլզասի ու Լոթարինգիայի որակյալ երկաթաքարն ու արժեքավոր կալիական հանքավայրերը:

Գերմանական տնտեսության վերելքին մեծ շափով նպաստեց պարտված Ֆրանսիայից գանձված 5 միլիարդ ֆրանկ ռազմատուգանքը, որը հիմնականում ներդրվեց ծանր արդյունաբերության մեջ և առաջ մղեց այն:

XIX դ. 70-ական թվականներին Գերմանիան շուներ գաղութներ: Ուստի գերմանական բուրժուազիան իր կապիտալների մեծագույն մասը հարկադրված էր ներդնել սեփական երկրի արդյունաբերության մեջ, որը նպաստեց կայսրության տնտեսության վերելքին:

Գերմանական բուրժուազիան հսկայական շահույթներ էր ստանում պրուստարիատի անխնա շահագործումից: Բանվորներին տրվող ցածր աշխատավարձը հնարավորություն էր ստեղծում արդյունաբերության մեջ լրացուցիչ կապիտալներ ներդնել:

Գերմանիայի տնտեսական վերելքն որոշակիորեն նպաստեց նաև գերմանական ժողովրդի աննախընթաց աճը: Ինչպես նշում է Մարքսը, արտադրությունը չի կարող գոյություն ունենալ բնակչությանից դուրս, այն «նախ և առաջ սկսվում է բնակչության աճով»¹³:

Գերմանիան իր կապիտալիստական արդյունաբերությունը ստեղծում էր օգտագործելով գիտության և տեխնիկայի բոլոր նորագույն նվաճումները, որի շնորհիվ մեծանում էր արտադրողականությունը: Գերմանական արդյունաբերական սարքավորումները, մեքենաները, օրինակ՝ լեռնագործության բնագավառում, ավելի նոր և կատարյալ էին, քան կապիտալիզմի հին երկրներում՝ Անգլիայում և Ֆրանսիայում: Ավելի բարձր մակարդակ ուներ արտադրության կազմակերպումը և կառավարումը: Գերմանիայի տնտեսական թոփշը որոշակի խթան էր ստանում նաև դրսից: Հետապընդելով մեծ շահույթներ, օտարերկրյա կապիտալիստները խոշոր ներդրումներ էին կատարում գերմանական արդյու-

¹³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 19.

նաբերության մեջ՝ դրանով նպաստելով նրա զարգացմանը։
Կարևոր դեր կատարեց նաև Գերմանիայի աշխարհադրա-
կան դիրքը, նրա զարգացած գետային ցանցը։ Հոննոսը, Վե-
զերը, էլբան և Օդերը, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ
Կենտրոնական Եվրոպան կապել են Հյուսիսային և Բալթիկ
ծովերին, որպես առևտրական ուղիներ ավելի մեծ նշանա-
կություն ստացան։

Վերջապես, մեծ դեր ունեցան նաև գերմանական գիտու-
թյան բարձր մակարդակը, դարերով մշակված կազմակերպ-
չական ունակությունները, ինչպես նաև սոցիալ-կուլտուրա-
կան կարգի մի շարք կարևոր գործոններ։ Վերոհիշյալ այդ
պայմաններն էին, որ նպաստեցին գերմանական արդյու-
նաբերության հսկայաքայլ առաջընթացին։ Ֆրանսիական
միլիարդների ստացման տարիներին (1871—1873) Գերմա-
նիայում սկսվեց զանազան բնույթի ակցիոներական ընկե-
րություններ հիմնելու կատաղի տենդ՝ գրյունդերական շար-
ժում։ Դրա հետևանքով երկրի տնտեսության մեջ արագորեն
առաջացան 928 կապիտալիստական ընկերություններ,
որոնք ունեին 2 մլրդ 781 մլն մարկ ընդհանուր կապի-
տալ¹⁴։ Ինչպես նշում է Ֆ. էնգելսը, «այդ շորս տարիների
ընթացքում ստեղծվեցին ավելի շատ երկաթուղիներ, գործա-
րաններ, հանքահորեր և այլն, քան ստեղծվել էր արդյու-
նաբերության նորմալ զարգացման քառորդ դարի ընթաց-
քում»¹⁵։

Կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա արագ
զարգացումը աստիճանաբար հանդեցրեց արտադրության և
կապիտալի համակենտրոնացման, այսինքն՝ մոնոպոլիա-
ների առաջացման պրոցեսին։ Հատկանշական է, որ Գեր-
մանիայում մոնոպոլիաները ստեղծվեցին ավելի վաղ, քան
ուրիշ երկրներում։ Այսպես, առաջին շորս մոնոպոլիաները
հիմնադրվեցին 1865 թ.։ Սակայն այդ պրոցեսը հետագա
տարիներին զանգաղեց, և 1870 թ. մոնոպոլիաների թիվը
ընդամենը ավելացավ երկուսով։ Մոնոպոլիաների արագ

¹⁴ Мировые экономические кризисы, 1848—1935, т. I, М., 1937, стр. 177.

¹⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стр. 178.

Ազգամակերպման պրոցեսը վերսկսվեց 1874—1878 թթ. ճրգ-
նաժամից հետո, երբ տեղի ունեցավ տնտեսական կյանքի
աշխուժացում: Արդեն 1896 թ. գերմանական մոնոպոլիանե-
րի թիվը հասավ 250-ի¹⁶:

Գերմանիայում մոնոպոլիաների գերակշռող ձևը կար-
տելներն էին, որոնք միավորում էին տարբեր ֆիրմաներ՝
գների, արտադրության վերաբերյալ ընդհանուր քաղաքակա-
նություն վարելու համար:

Գերմանական բուրժուազիան նախ և առաջ մոնոպոլաց-
ման էր ենթարկում ծանր արդյունաբերությունը, մասնավո-
րապես՝ ռազմական արդյունաբերությունը:

Նշենք մի քանի առավել հզոր մոնոպոլիաներ: 1886 թ.
հիմնվում է Հոենոս-Վեստֆալյան շուգունաձուլական կար-
տելը, հաջորդ տարում՝ Գլանման գործարանների գերմա-
նական միությունը, որն իր մեջ էր միավորում Վերին-Սիլեզ-
յան, Հոենոս-Վեստֆալյան կարտելները և Կենտրոնական
Գերմանիայի ձեռնարկությունները: 1890 թ. արևմտագեր-
մանական քարածխային ավազանում առաջանում է կոքսի
արտադրության սինդիկատ, իսկ 1893 թ. ստեղծվում է
Հոենոս-Վեստֆալյան քարածխային սինդիկատ: Այս վերջինի
հիմնադրամբ մոնոպոլացվում է Գերմանիայի հիմնական
քարածխային ավազանի արտադրությունը: Անհրաժեշտ է
նշել, որ գերմանական արդյունաբերության հիմնական ճյու-
ղերը՝ քարածխային, մետալուրգիական, քիմիական և էլեկտ-
րատեխնիկական, զգալիորեն մոնոպոլացվել էին դեռևս
մինչև իմպերիալիստական ժամանակաշրջանի լրիվ ձևա-
վորումը, այսինքն՝ XIX դ. 80—90-ական թվականները: Մինչև
1897 թ. գերմանական ծանր արդյունաբերության մետաղա-
ձուլման բնագավառում ստեղծվեց 80 կարտել, լեռնային
արդյունաբերությունում՝ 59, քարածխային՝ 17, մետաղա-
մշակման՝ 15, քիմիական՝ 82: էլեկտրատեխնիկական ար-
դյունաբերության բնագավառում 1883 թ. ստեղծվում են՝
Համընդհանուր էլեկտրականության ընկերությունը, էլեկտ-

¹⁶ Ю. Кучинский, Очерки истории германского империализма.
М., 1952, стр. 94.

րական մեքենաների ցամաքային ընկերությունը, էլեկտրա-
տեխնիկական անանուն ընկերությունը և այլն: Մոնոպոլիա-
ներ առաջացան նաև թեթև արդյունաբերության մեջ: Կաշվի,
թղթի, սննդի և տեքստիլ արդյունաբերության բնագավառում
ստեղծված կարտելների թիվը հասավ 74-ի:

Արտադրության համակենտրոնացմանը զուգընթաց տեղի
էր ունենում նաև կապիտալի համակենտրոնացում. հանդես
եկան մի շարք խոշորագույն բանկեր: Մինչև 1870 թ. Գեր-
մանիայում գործում էին 31 ակցիոներական բանկեր՝ մոտ
400 մլն մարկ կապիտալով: Գրյունդերության շրջանում
առաջացան ևս 107 բանկեր՝ 706 մլն մարկ կապիտալով:
Այդ բանկերը ֆինանսավորում էին արդյունաբերությունը,
տարբեր ձևերով վերահսկողություն սահմանում նրա վրա:

Ինչպես արդյունաբերական կապիտալի, այնպես էլ բան-
կային կապիտալի համակենտրոնացումը Գերմանիայում
կատարվում էր ավելի արագ տեմպերով, քան եվրոպական
մյուս երկրներում: Երկրի տնտեսության մեջ ամենանշանա-
կալի դերը սկսեցին կատարել այնպիսի ֆինանսական հսկա-
ներ, ինչպիսիք էին՝ Գերմանական բանկը, Գրեզդենյան բան-
կը, Գերմանիայի ազգային բանկը, Առևտրական և հաշվային
բանկը, Հաշվային ընկերությունը: Նրանք իրենց ձեռքում
կենտրոնացրին վիթխարի տնտեսական ուժ: 1917 թ. Գերմա-
նական բանկի կապիտալը հասավ 250 մլն մարկի, այն ժա-
մանակ, երբ 1870 թ. այն ընդամենը կազմում էր 15 մլն
մարկ: Հաշվային ընկերության կապիտալը համապատաս-
խանաբար՝ 30 մլն մարկից հասավ 300 միլիոնի:

Գերմանիայում կապիտալիստական նկատելի զարգացում
էր տեղի ունենում նաև գյուղատնտեսության մեջ: Այն
կրում էր յուրահատուկ բնույթ, կատարվում էր գյուղացիու-
թյան համար տանջալից ուղիով, հանգեցնում էր աշխատա-
վոր գյուղացիների տնտեսական քայքայմանը, հողազրկմա-
նը, նրանց աղքատացմանը: Այդ երևույթը հասկանալու հա-
մար անդրադառնանք Գերմանիայի պատմության նախորդ
շրջանի ագրարային հարաբերություններին:

Ֆրանսիական բուրժուական մեծ հեղափոխությունը
(1789—1794 թթ.) որոշակի ազդեցություն թողեց նաև Գեր-

մանիայի վրա: Մերձհոնոսյան մարզի և մի շարք այլ գերմանական հողերի գրավումը ֆրանսիական հեղափոխական բանակների կողմից արագացրեց այստեղ ֆեոդալաճորտատիրական հարաբերությունների վերացումը: Հոնոսի ձախափում լիովին և անդառնալիորեն ոչնչացվեցին բոլոր ճորտական պարհակները, և գերմանական գյուղացին դարձավ իր հողակտորի սեփականատերը:

Գերմանական ժողովրդի հեղափոխական շարժումից ահաբեկված՝ գերմանական պետությունների կառավարող ռեակցիոն ազնվական դասակարգերը նապոլեոնյան պատերազմների շրջանում և դրանից հետո նախաձեռնեցին գյուղացիությանը ճորտական վիճակից ազատագրել «վերևից» (օրինակ՝ ագրարային ռեֆորմները Պրուսիայում):

Սակայն այդ «ազատագրումը» կրում էր խիստ անհետևողական բնույթ, ծանր պայմաններ էր ստեղծում գյուղացիների համար: Դրա հետևանքով գերմանական, հատկապես պրուսական գյուղացիության հիմնական մասը ընդհուպ մինչև XIX դ. 50-ական թվականները շարունակում էր տառապել ֆեոդալական ճնշման պայմաններում:

1848—1849 թթ. գերմանական բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը ևս չկարողացավ լուծել ագրարային հարցը հօգուտ գյուղացիության: Գերմանական գյուղում պահպանվեցին կոոր, բահրան և ֆեոդալական մի շարք այլ պարհակներ ու տուրքեր: Սակայն ապրանքային տնտեսության հետագա զարգացման շահերը, արդյունաբերության վերելքը և գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների աճը, գյուղացիության հակաֆեոդալական, սոցիալ-դասակարգային պայքարի ուժեղացումը ստիպեցին մի շարք գերմանական պետությունների, այդ թվում և Պրուսիայի (ուր գյուղացիների ֆեոդալական շահագործումը հատկապես ուժեղ էր) կառավարող ազնվականական շրջաններին՝ օրակարգի հարց դարձնել ֆեոդալական-սենյորալ կարգերի վերացումը: Այսպես, 1850 թ. մարտի 2-ին Պրուսիայում օրենք հրապարակվեց գյուղացիների ու կալվածատերերի հարաբերությունների կարգավորման մասին, որով սահմանվում էր գյուղացիների կողմից ֆեոդալական

պարհակների, այդ թվում՝ բահրայի, պարտադիր ետգնման կարգը: Դրա համաձայն գյուղացիությունը ծանր, ստրկացուցիչ պայմաններով, կալվածատերերին մեծ փրկագին վճարելու միջոցով միայն կարող էր ազատագրվել բահրայից, կոոից և այլ պարհակներից՝ որպես սեփականություն ստանալով իր կողմից մշակվող հողակտորը: Անհատույց վերացվում էին հիմնականում անձնական բնույթի մի շարք պարհակներ, որոնք փաստորեն արդեն վերացվել էին 1848 թ. հեղափոխության ընթացքում և արդեն լիովին սպառել էին իրենց:

Ազրբային ռեֆորմի պայմանների համաձայն գյուղացին իր փրկագինը պետք է վճարեր կամ դրամով, կամ իր հողակտորի որոշակի մասով: Նման «ազատագրման» համար պրուսական գյուղացիները շափազանց թանկ վճարեցին: Ֆ. Էնգելսի հաշվումներով, կալվածատերերին և պետությանը վճարված գումարը կազմում էր հավանաբար 1 մլրդ մարկ¹⁷: Սակայն այդ հաշվումները կատարված են միայն հայտնի պաշտոնական գործարքների հիման վրա, իրականում գյուղացիները հարկադրված են եղել ավելին վճարելու:

Որոշ ժամանակ անց կառավարությունը հրապարակեց նոր օրենքներ, որոնք գյուղացիության համար ավելի էին դժվարացնում ֆեոդալական պարհակների ետգնումը: Արդյունքը եղավ այն, որ գյուղացիության խոշոր մասը չկարողացավ վճարել նախատեսված մեծ փրկագինը և այդ պատճառով պարհակների ետգնման ընթացքում կորցրեց իր հողերը, սնանկացավ: Մյուս կողմից, կապիտալիզմի թափանցումը գյուղ լրջորեն հարվածեց նաև գյուղական տնայնագործությանը: Այս բոլորի հետևանքով մեծ շափեր ընդունեց աշխատավոր գյուղացիների աղքատացումը, պաուպերիզացիան, ստեղծվեց ընչազուրկների մի սովոր բանակ մի մասը հոսեց քաղաքները՝ ստեղծելով էժան աշխատուժի կապիտալիստական անխնա շահագործման պայմաններ: Աղքատ գյուղացիների մեծ մասը, սակայն, մնաց տեղերում կապված իր փոքր հողակտորին: Նրանց դրությունը ռեֆոր-

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, էջ 257:

մից հետո լրջորեն վատացավ: Ուժեղացավ սոցիալական շահագործումը կալվածատեր-ձեռնարկատերերի կողմից: Գյուղացիական հողակտորները որպես կանոն փոքր էին և չէին կարող կերակրել գյուղացուն ու նրա ընտանիքը, ուստի նսահանախ ստիպված էր իր աշխատուժը վաճառել կալվածատիրոջը և այդպիսով փաստորեն դառնալ վարձու բանվոր: Մյուս կողմից, մանր գյուղացիների այն մասը, որը ծանր պայմաններով վարձակալում էր կալվածատիրական հողերը, ևս ենթարկվում էր դաժան շահագործման: Միաժամանակ, բրունի կերպով անցկացված ագրարային ռեֆորմի հետևանքը եղավ գյուղացիության սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը, նրա փոքր մասի հարստացումը, կուլակության՝ գրոսբաուերների, խավի առաջացումը:

Գերմանիայի միավորման շրջանում պրուսական և ընդհանրապես գերմանական գյուղում գոյություն ունեին մի շարք սոցիալական խավեր: Դրանք էին՝ չքավոր, միջակ և ունևոր գյուղացիները, հողազուրկ գյուղացիները (բատրակներ), կալվածատիրական ծառայանին: Առավել ծանր էր չքավոր և հողազուրկ գյուղացիների, բատրակների նյութական ու սոցիալական վիճակը: Թեև հողազուրկ գյուղացիների կամ բատրակների մի մասը կալվածատիրոջից ստանում էր խրճիթ և փոքրիկ հողակտոր, որի դիմաց նրանք պարտավոր էին դաշտային աշխատանքների ընթացքում իրենց ընտանիքներով աշխատել կալվածատիրոջ համար, բայց անխնա շահագործման էին ենթարկվում հողատերերի կողմից, գտնվում էին ողբալի վիճակում, կրում էին նյութական մեծ զրկանքներ: Ծանր էր նաև կալվածատիրական ծառայանու, հողազուրկ բատրակների՝ անասնապահների, կառապանների, հովիվների վիճակը: Նրանց նկատմամբ կիրառվող ամեն տեսակի կամայականությունները արդարացվում էին դեռևս 1810 թ. ընդունած «Կանոնադրություն ծառայանու մասին» օրենքով:

Վ. Ի. Լենինը, վերլուծելով պրուսական տնտեսության մեջ գյուղացիական ռեֆորմի հետևանքով ստեղծված ագրարային հարաբերությունների զարգացման ընթացքը՝ այն համարել է գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիզմի զարգաց.

ման պրուսական ուղի: Այն «բնութագրվում է նրանով, որ հողատիրության միջնադարյան հարաբերությունները միանգամից լուծարքի չեն ենթարկվում, այլ դանդաղորեն հարմարվում են կապիտալիզմին, որը դրա հետևանքով երկար ժամանակ պահպանում է կիսաֆեոդալական գծերը: Պրուսական կալվածատիրական հողատիրությունը չի ջախջախված բուրժուական հեղափոխությունից, այլ մնացել է անվնաս և հիմք է դարձել «յունկերական» տնտեսության, որն իր հիմքում կապիտալիստական է, սակայն չի կարող կառավարել առանց գյուղական բնակչության որոշ կախումի, ինչպես Gesindeordnung և այլն: Սրանով ամրապնդվել է յունկերների սոցիալական և քաղաքական տիրապետությունը երկար տասնամյակներով՝ 1848 թվականից հետո, և գերմանական հողագործության արտադրողական ուժերի վարգացումն ընթացել է անհամեմատ ավելի դանդաղ, քան Ամերիկայում»¹⁸:

Գյուղում կապիտալիզմի պրուսական ուղու զարգացման հետևանքով XIX դ. վերջին Գերմանիայում ստեղծվել էր հետևյալ պատկերը: 1882 թ. վիճակագրական տվյալների համաձայն 100 և ավելի հեկտար հողատարածություն ունեցող կալվածատիրական տնտեսությունների թիվը չէր անցնում 25 հազարից: Դրանք կազմում էին ամբողջ ագրարային տնտեսությունների 0,5 տոկոսը¹⁹: Այդ խոշոր հողատիրությունը լիովին տիրապետում էր Պրուսիայում, հատկապես նրա արևելյան նահանգներում, Մեկլենբուրգում, Սաքսոնիայում: Նրանց էր պատկանում երկրի օգտագործվող հողի 24,5 տոկոսը²⁰: Խոշորագույն կալվածատերեր էին՝ Հոհենցոլերները (188786 հեկտար), Բիսմարկները (26387 հեկտար), Մալցանները (32359 հեկտար), Շտոլբերգները (71392 հեկտար) և այլն²¹:

Գյուղում նշանակալի դեր ունեին կուլակները՝ գրոս-

¹⁸ Վ. Բ. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 159:

¹⁹ Վ. Բ. Լենին, Երկերի լիակատար ընդգրկածու, հ. 5, էջ 241:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Տե՛ս А. Петрушов, Аграрные отношения в Германии. М., 1945

բաուերները, որոնց պատկանում էր մշակվող հողատարածության 31,1 տոկոսը²²;

Նույն, 1882 թ. վիճակագրական տվյալներով, ամբողջ Գերմանիայում կային 3 մլն 62 հազար մանրգյուղացիական տնտեսություններ, որոնք միջին հաշվով ունեին մինչև 2 հեկտար հող՝ կազմելով ողջ ագրարային տնտեսությունների 58 տոկոսը: Մինչդեռ նրանց էր պատկանում մշակվող հողի սոսկ 5,7 տոկոսը²³: Վ. Ի. Լենինը, ուսումնասիրելով Գերմանիայի XIX դ. վերջին քառորդի ագրարային հարաբերությունները, այդ տնտեսությունները դասում է պրոլետարականների կարգը: Նա նշում է այն փաստը, որ «բազմաքանակ մանր տնտեսություններ առանց կողմնակի վաստակի յուրա շեն գնում»²⁴: Մանրաղնին քննության ենթարկելով այդ մանրգյուղացիական տնտեսությունների հնարավորությունները՝ Լենինը եզրակացնում է. «2-ից պակաս հեկտար ունեցողների ճնշող մեծամասնությունը չի կարող գոյությունը պահպանել միայն հողագործությամբ և ապրում է վաստակներով, այսինքն՝ վարձու աշխատանքով»²⁵: Գյուղացիական օժանդակ զբաղմունքի ձևերն էին. «վարձու գյուղատնտեսական աշխատանք, տնայնագործական արդյունաբերություն՝ hausindustrie, «կապիտալիստական շահագործման ամենանողկալի այդ սիստեմը». աշխատանքը ֆաբրիկայում և հանքերում և այլն»²⁶:

Գյուղում կապիտալիզմի զարգացման պրուսական ուղին, այնուամենայնիվ, որոշակիորեն նպաստում էր ագրարային առաջընթացին: Ինչպես նշում է Վ. Ի. Լենինը, «արդի հողագործության մեջ տեխնիկական առաջադիմության կրողը գյուղական բուրժուազիան է՝ ինչպես մանրը, այնպես էլ խոշորը, ընդ որում խոշորը... այդ տեսակետից ավելի կարևոր դեր է խաղում, քան մանրը»²⁷:

²² Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, էջ 241:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 164:

²⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, էջ 241:

²⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 165:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 128—129:

XIXդ. 80-ական թվականների սկզբից Գերմանիայում խոշոր գյուղատնտեսական արտադրությունը ձեռք է բերում որոշակի կապիտալիստական բնույթ և զարգանում է ինտենսիվ ձևով: Գերմանական կալվածատերերը, պրուսական լուսկերները իրենց տնտեսությունները վարում էին կապիտալիստական մեթոդներով՝ կիրառելով վարձու աշխատանք, օգտագործելով մեքենաներ, պարարտանյութ: «Որ խոշոր արտադրության ինտենսիֆիկացում է կատարվում, — նշում է Լենինը, — դա երևում է շոգեմեքենաների աճող գործածությունից, ինչպես նաև գյուղատնտեսական ծառայողների թվի հսկայական աճից, ծառայողներ, որոնց Գերմանիայում գործի է դնում միայն խոշոր արտադրությունը»²⁸: Գյուղատնտեսական արտադրության ինտենսիֆիկացումը ցույց տալու համար Լենինը նշում է, որ «գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող մեքենաների թիվը 458 369-ից աճել է 913391-ի. գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող շոգեմեքենաների թիվը 2731-ից (1879) բարձրացել է 12 856-ի (1897), ընդ որում շոգեշարժ մեքենաների ձիաուժերի թիվն էլ ավելի է մեծացել»²⁹:

Կապիտալիզմի զարգացումը հողագործության մեջ առաջերեց կալվածքների կենտրոնացման պրոցես³⁰: Այդ կենտրոնացումը «հանգեցնում է խոշոր կապիտալիստական հողագործության առանձնահատուկ, բարձրագույն ձևի, երբ մի քանի խոշոր կալվածքներ միանում են մեկ տնտեսական ամբողջության մեջ, որ կառավարվում է մեկ կենտրոնական օրգանի կողմից: Այդպիսի վիթխարի գյուղատնտեսական ձեռնարկությունը հնարավորություն է տալիս միացնելու գյուղատնտեսության ամենատարբեր ճյուղերը և մեծագույն շահերով օգտվելու խոշոր արտադրության առավելություններից»³¹:

Հողագործության մեջ կապիտալիզմի զարգացումը հնարավորություն տվեց նաև ընդլայնելու գյուղատնտեսական

²⁸ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 167:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 125:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 159:

³¹ Նույն տեղում:

արտադրությունը: Բերենք մի շարք օրինակներ: Հացահատիկային կուլտուրաների մշակովի մակերեսը 1878 թ. կազմում էր 1 մլն 814 հազար հեկտար: 1892 թ. այն հասավ 1 մլն 976 հազար հեկտարի: Հացահատիկի աճը նույն թվականներին համապատասխանաբար 26,1 մլն ցենտներից հասավ 31,6 մլն ցենտների:

Մեծ թոփշք ապրեց շաքարի արտադրությունը, որի հետևանքով Գերմանիան այս բնագավառում արդեն 80-ական թվականներին գրավեց առաջին տեղը աշխարհում: Եթե 1871—1872 թթ. Գերմանիայում վերամշակվել էր 2,2 մլն տոննա շաքարի ճականդեղ, ապա 1896—1897 թթ. վերամշակվեց 13,7 մլն տոննա³²:

Մեծ զարգացում տեղի ունեցավ նաև անասնապահության ու անասնաբուծության բնագավառում: Եղջյուրավոր անասունների քանակը 15,8 միլիոնից բարձրացավ 17,5 միլիոնի, իսկ խոզերինը՝ 9,2-ից 12,2-ի (1883—1892 թթ.)³³:

Գյուղատնտեսության վերելքը և դրա հիման վրա զարգացող վերամշակող արդյունաբերությունը հանդիսացավ յունկերության և ընդհանրապես խոշոր հողատերերի տնտեսական հզորության հիմքը:

Անհրաժեշտ է նշել Գերմանիայում կապիտալիզմի զարգացմանը յուրահատուկ այնպիսի մի երևույթ, ինչպիսին էր արդյունաբերական ու ֆինանսական բուրժուազիայի առանձին ներկայացուցիչների կողմից կապիտալների ներդրումը գյուղատնտեսության մեջ: Իրենց հերթին, ագրարային ռեֆորմի, աշխատավոր գյուղացիության շահագործման հետևանքով խիստ հարստացած կալվածատերերը, յունկերները իրենց դրամագլուխների մի մասը փոխադրում էին արդյունաբերական-ֆինանսական ոլորտ: Այս հանգամանքը նպաստում էր արդյունաբերական-բանկային բուրժուազիայի ու կալվածատիրության, յունկերության տնտեսական ու քաղաքական մերձեցմանը: Յունկերության շահերը սերտորեն միահյուսվում էին արդյունաբերական ու ֆինանսական մագնատների շահերի հետ: Խոշորագույն յունկերները, կալվածա-

³² Նույն տեղում, էջ 171:

³³ Նույն տեղում, էջ 125:

տերերը շատ հաճախ միաժամանակ հանդիսանում էին խո-
շորագույն արդյունաբերողներ: Դարավերջին միահյուսվեցին
նաև յունկերների ու արդյունաբերաֆինանսական մագնատ-
ների քաղաքական շահերը: Այդ է պատճառը, որ Վ. Ի. Լենինը
գերմանական իմպերիալիզմը, որը հանդես եկավ XIX դ. վեր-
ջին և XX դ. սկզբին, անվանեց յունկերաբուրժուական իմ-
պերիալիզմ:

Գերմանական տնտեսության բուռն վերելքը խթանեց
նաև արտաքին առևտրի զարգացումը: Այսպես, եթե 1890 թ.
ապրանքների ընդհանուր արտահանումը կազմում էր 7,5
մլրդ մարկ ոսկով, ապա 1900 թ. այն հասավ 10 մլրդ
մարկի: Արտաքին առևտրի ընդլայնմանը նպաստում էր գեր-
մանական ապրանքների համեմատաբար ցածր ինքնարժեքը,
որը նորագույն տեխնիկայի կիրառման և բանվորների ան-
խրնա շահագործման հետևանք էր: Մյուս կողմից, արտա-
քին առևտրի ընդլայնումը պայմանավորված էր նաև գեր-
մանական ներքին շուկայի սահմանափակությամբ, որը հե-
տևանք էր աշխատավորության ցածր գնողունակության:
Արտաքին առևտրի ծավալման գործում մեծ դեր սկսեց կա-
տարել գերմանական առևտրական նավատորմը, որի տարու-
ղությունը XIX դ. վերջին մեծացավ երեք անգամ: Գերմա-
նիայի արտաքին առևտրի կեսից ավելին իրականացվում էր
գերմանական նավատորմի միջոցով և հատկապես այն երթ-
ուղիներում, որոնք երկիրը կապում էին անդրծովյան եր-
կրրների հետ:

Գերմանական բուրժուազիան մեծ շահույթներ սկսեց
ստանալ նաև կապիտալի արտահանման շնորհիվ: Այն
ներգրվում էր գաղութներում և թույլ զարգացած երկրներում,
որտեղ մեծ հնարավորություններ կային գերշահույթներ կոր-
զելու համար: Գերմանական երկարաժամկետ կապիտա-
լներգրումները (ինվեստիցիաները) արտասահմանում 1883 թ.
կազմեցին մոտ 5 մլրդ մարկ, իսկ տասը տարի անց
10—13 մլրդ: XX դ. սկզբին արտասահմանյան արժեթղ-
թերը, որ պատկանում էին գերմանացիներին, գնահատվում
էին 22 մլրդ մարկ:

Սակայն XIX դ. վերջին քառորդում բռնկված համաշխար-

հային տնտեսական ճգնաժամերը արգելակեցին գերմանական տնտեսության այս վերելքը: 1873 թ. ճգնաժամը շարունակվեց մինչև 1879 թվականը. այն ընդգրկեց և՛ արդյունաբերությունը, և՛ գյուղատնտեսությունը: Այդ տարիներին հսկայական շափով ընկան բորսայական և ապրանքային գները: Փակվեցին մեծ քանակությամբ ձեռնարկություններ, սնանկացան 37 երկաթուղային ընկերություններ, 444 ակցիոներական ընկերությունների կապիտալը կիսով չափ կործատվեց: Իսկ ամերիկյան գյուղատնտեսական մթերքները հեղեղելով Եվրոպական շուկան՝ արագորեն իջեցրին գները:

Տնտեսական ճգնաժամերը կրկնվեցին 1882 և 1890 թվականներին, որոնց հետևանքով քայքայվում էին մանր և թույլ ձեռնարկատերերը, արհեստավորները, առևտրականները, ինչպես նաև մանր ու միջակ տնտեսությունները գյուղում: Ճգնաժամերի ամբողջ ծանրությունը նախ և առաջ ընկնում էր աշխատավորության, բանվոր դասակարգի վրա: Ճգնաժամի հետևանքով փակվում էին մեծ թվով արդյունաբերական ձեռնարկություններ և տասնյակ հազարավոր բանվորներ փողոց էին նետվում: Այսպես, Կրուպպի, Բորզիգի, Վոլերտի, Էգելսի և այլ խոշոր կապիտալիստների գործարանների արտադրության կրճատման հետևանքով աշխատանքը կորցրեց արդյունաբերական բանվորների 1/3-ից — 3/4-րդ մասը: Տնտեսական ճգնաժամերը սրում էին դասակարգային հակասությունները և սոցիալական պայքարը:

Գերմանիայի միավորումը, կապիտալիստական տնտեսության վերելքը խթանեցին գերմանական բնակչության աճը և գերմանական բուրժուական ազգի ձևավորումը: 1870 թ. Գերմանիայի բնակչությունը հասնում էր 41 միլիոնի: 1888 թ. այն կազմեց 48 միլիոն, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիան ուներ 67 միլիոնանոց բնակչություն: Այսպիսով, ընդամենը 42 տարվա ընթացքում Գերմանիայի բնակչությունն ավելացավ 26 միլիոնով, այնինչ այդ շրջանում Ֆրանսիայի բնակչության աճը կազմեց ընդամենը մոտ 10%: Դրա հետևանքով XIX դ. վերջին քառորդում Գերմանիան դարձավ Եվրոպայի ամենախիտ բնակեցված երկրներից մեկը, որի մեկ քառակուսի կիլոմետրին

ընկնում էր 104,2 բնակիչ: Հատկապես աճում էր քաղաքային բնակչությունը: 1882 թ. 45 միլիոնից 18,9-ը, այսինքն 41,8%-ը, բնակվում էր քաղաքներում: 1895 թ. 52 միլիոնի, հասած բնակչության արդեն 49,8 %-ը՝ 26 միլիոնը, ապրում էր քաղաքներում³⁴: Առանձնապես մեծանում էր խոշոր արդյունաբերական քաղաքների բնակչությունը: Օրինակ, կայսրության մայրաքաղաք Բեռլինի բնակչությունը հասավ 1 մլն 100 հազարի:

Կապիտալիզմի աննախընթաց զարգացումը ունեցավ և իր հասարակական խոշոր հետևանքը: «Կապիտալիստները, — նշում է Ֆ. էնգելսը, — զարգացնելով արդյունաբերությունը, դրանով ստեղծում են ոչ միայն հավելյալ արժեք. նրանք ստեղծում են նաև պրոլետարներ...»³⁵: Այդպիսով, Գերմանիայի հասարակական կյանքում արագորեն ձևավորվում և զարգանում էր նոր դասակարգային ուժ՝ պրոլետարիատը: Առանձնապես՝ արդյունաբերական պրոլետարիատը: Լեռնային, քիմիական, տեքստիլ արդյունաբերության, մետալուրգիայի և մեքենաշինության բնագավառներում արդյունաբերական պրոլետարիատը 1882 թ. կազմեց 2 միլիոն 161 հազար մարդ: 1895 թ. հիշյալ բնագավառներում արդյունաբերական պրոլետարիատը ավելացավ 700 հազարով (33%-ով):

Գերմանիայի տնտեսության զարգացումը ուղեկցվում էր բանվոր դասակարգի ամենադաժան շահագործումով, նրա աշխատանքի ամենաբարձր լարվածությամբ: Նույնիսկ մեքենաշինական գործարաններում, որոնք հագեցված էին տեխնիկական նորագույն սարքավորումներով, բանվորական օրը տևում էր 12 ժամ: Այդ վիճակը անփոփոխ մնաց 1870-1900 թթ. ընթացքում: Բանվորական աշխատավարձը 18%-ով ցածր էր կենսամակարդակի խղճուկ պաշտոնական միջին մոսից: Ինչպես նշում է Վ. Ի. Լենինը, այդ շրջանում ապրուստի արժեքը Գերմանիայում բարձրացել էր 40%-ով³⁶:

³⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 324.

³⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 430.

³⁶ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 553:

Համեմատության համար ընդգծենք, որ 1896 թ. Գերմանիայում տարեկան բանվորական միջին աշխատավարձը ցածր էր ֆրանսիական բանվորի աշխատավարձից 13 %-ով, անգլիականից՝ 32 %-ով, իսկ ամերիկյանից՝ 125 %-ով: Անտանտի էին բնակարանային պայմանները: Բանվորական օրենսդրությունը չէր ապահովում բանվոր դասակարգի ամենատարրական իրավունքներն անգամ: Լայնորեն ու անխնայազահագործման էր ենթարկվում անշափահասների և բանվորուհիների աշխատանքը: Տնտեսական աննախընթաց վերելքին հակառակ Գերմանիայում երբեք չվերացավ գործազրկությունը: 1892 թ. միայն արդյունաբերական բանվորների շրջանում գործազրկությունը կազմեց 6,3 տոկոս:

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ

Դասակարգային շահագործման ուժեղացման հետևանքով գերմանական պրուլետարիատը պայքարի ելավ իր կեղեքիչների դեմ: 70-ական թթ. սկզբներին 8-ժամյա աշխատանքային օրվա պահանջով գործադուլներ տեղի ունեցան Քյոլնում, Խեմնիցում, Լայպցիգում, Ֆրանկֆուրտում, որտեղ դեպքերը արյունալի ընթացք ստացան:

Դասակարգային պայքարի հաջողության համար անհրաժեշտ էր միասնական դեկավարություն, որը բանվորական շարժումը կտաներ հեղափոխական ուղիով: Սակայն XIX դ. 70-ական թթ. սկզբներին գերմանական բանվոր դասակարգի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ արհմիութենական շարժումը դեռևս միասնական չէր: Ինչպես հայտնի է, 1863 թ. մայիսին Լայպցիգում ստեղծվել էր գերմանական պրուլետարիատի քաղաքական կազմակերպությունը՝ Համընդհանուր գերմանական բանվորական միությունը: Նրա հիմնադիրն ու առաջնորդն էր բանվորական շարժման դեկավարներից մեկը՝ հրապարակախոս Ֆերդինանդ Լասսալը: Ֆ. Էնգելսը, բնութագրելով նրա կատարած դերը, գրում է.

«Լասսալը կրկին արթնացրեց բանվորական շարժումը Գերմանիայում տասնհինգամյա թմրությունից և դա հանդիսանում է նրա անմահ ծառայությունը»³⁷: Վ. Ի. Լենինը ևս նշում էր, որ «Գերմանիայում Լասսալի մատուցած պատմական մեծ ծառայությունն այն էր, որ նա բանվոր դասակարգը լիբերալ բուրժուազիայի պոչ լինելուց վերածեց ինքնուրույն քաղաքական կուսակցության»³⁸:

Սակայն մարքսիզմի կլասիկները միաժամանակ նշում էին, որ Լասսալը դարձավ օպորտունիզմի տարատեսակներից մեկի՝ լասսալականության, ստեղծողը և թույլ տվեց մի շարք խոշոր սխալներ³⁹: Այսպես, քաղաքական կարևոր հարցի՝ Գերմանիայի միավորման ուղիների կապակցությամբ Ֆ. Լասսալը գրավել էր Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի հայացքներին հակառակ դիրքավորում. նա պաշտպանեց միապետական Պրուսիայի գլխավորությամբ Գերմանիայի միավորման ռեակցիոն, բիսմարկյան տեսակետը:

Համընդհանուր գերմանական բանվորական միությունում տարածվում էին նրա սլոբզիդենտ Ֆ. Լասսալի մանրբուծուական-ռեֆորմիստական հայացքները: Միության գործիչների մեծ մասը հետևում էր Լասսալին: Ահա ինչու Մարքսը և էնգելսը անհրաժեշտ էին համարում վարել լուրջ, սկզբունքային պայքար Լասսալի վնասակար հայացքների ու գաղափարների դեմ: Նրա մանրբուրժուական-ռեֆորմիստական տեսակետներին Մարքսը ջախջախիչ հարված հասցրեց իր «Գոթայի ծրագրի քննադատությունը» հայտնի աշխատության մեջ:

Մարքսի և էնգելսի շնորհիվ միության ներսում ձևավորվեց ձախ հոսանքը՝ Ա. Բեբելի և Վ. Լիբկնեխտի գլխավորությամբ, որը 1869 թ. օգոստոսին Այզենախ քաղաքում հրավիրեց համագումար: Այդ համագումարը հիմք դրեց Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությանը: Դրանով ձևավորվեց գերմանական բանվորական շարժման հեղափոխական, մարքսիստական ուղղությունը:

³⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 32, стр. 474.

³⁸ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, էջ 213:

³⁹ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 32, էջ 474:

Այդենախականները գիտական սոցիալիզմի և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի կողմնակիցներ էին: Նրանց ծրագիրը հենվում էր I ինտերնացիոնալի հեղափոխական սկզբունքների վրա, թեև այն պարունակում էր լասսալյան միջարք սխալ դրույթներ (օրինակ՝ «ժողովրդական պետության» պահանջը): Այսպիսով, 70-ական թթ. սկզբներին Գերմանիայում միաժամանակ գոյություն ունեին տարբեր գաղափարական-քաղաքական ուղղություններին պատկանող երկու բանվորական կուսակցություններ: Միասնական չէին նաև արհեստակցական միությունները: Դրանց մի հատվածը կազմում էին բուրժուական առաջադիմական կուսակցության գործիչներ Մաքս Գիրշի և Ֆրանց Դունկերի նախաձեռնությամբ 1868 թ. ստեղծված արհմիությունները, որոնք կրում էին տրեդյունիոնիզմի ռեֆորմիստական ազդեցությունը: Գիրշ-դունկերյան արհմիությունները գերազանցապես միավորում էին բարձր որակավորում ունեցող և լավ վարձատրվող բանվորներին, հիմնականում՝ մեքենաշինարարներին և մետաղագործներին: Այդ արհմիությունների ղեկավարները ձգտում էին գերմանական պրոլետարիատին շեղել հեղափոխական պայքարից և խոչընդոտում էին բանվորների շրջանում մարքսիզմի տարածմանը: 1870 թ. ստեղծվեց Փոխօգնության համընդհանուր միությունը, որը փաստորեն հանդիսանում էր Համընդհանուր գերմանական բանվորական միության (լասսալականների) կցորդը:

Գոյություն ունեին նաև այսպես կոչված քրիստոնեական արհմիություններ, որոնք սոցիալական դեմագոգիայի և «քրիստոնեական սոցիալիզմի» քարոզով իրենց կողմն էին գրավում Արևմտյան ու Հարավային Գերմանիայի արհեստավորներին ու բանվորներին: Բնութագրելով այդ արհմիությունները, Ֆ. էնգելսը դրանք համեմատում էր անգլիական այն վատթարագույն տրեդյունիոնների հետ, «որոնք թույլ են տալիս, որ իրենց ղեկավարեն այնպիսի մարդիկ, որոնք զրկված են բուրժուազիայի կողմից կամ, առնվազն, վճարվում են նրա կողմից»⁴⁰:

Ի հակադրություն բուրժուական արհմիությունների,

⁴⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 35, стр. 171.

1869 թ. Բերեկի նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին սոցիալ-դեմոկրատական արհմիություններ, որոնք կոչվեցին «Ինտերնացիոնալիստական»: Այդ արհմիությունների դեկավարները սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամներ էին: Նրանց պաշտոնաթերթն էր «Ֆուկչտատը»: Խոսելով այդ արհմիությունների մասին՝ էնգելսը նշում էր. «Գերմանական շարժման մեծագույն առավելությունն է հանդիսանում այն փաստը, որ արհմիութենական կազմակերպությունը ձեռք-ձեռքի տված աշխատում է քաղաքական կազմակերպության հետ»⁴¹: Դրա շնորհիվ ինտերնացիոնալիստական արհմիությունները գտնվում էին սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության (այգենախականների) գաղափարական-քաղաքական ազդեցության տակ:

70-ական թթ., երբ դասակարգային հակասությունների սրման պայմաններում սկսեց ուժեղանալ գերմանական պրոլետարիատի դասակարգային պայքարը, անհրաժեշտ եղավ վերջ տալ բանվորական և սոցիալիստական շարժման պառակտված վիճակին:

Բանվորական շարժումը միասնական հունի մեջ դնելու և դեկավարելու համար պետք էր միավորել լասսալյան համընդհանուր գերմանական բանվորական միությունը և այգենախական ս.-դ. բանվորական կուսակցությունը: Այդ շրջանում արդեն վերացել էր նրանց միջև եղած ամենալուրջ տարաձայնություններից մեկը՝ Գերմանիայի միավորման ուղիների վերաբերյալ եղած տարակարծությունը, քանի որ Գերմանիայի միավորումը դարձել էր պատմական իրողություն: Լասսալականների պարագլուխներ Հասսելմանը և Թյուլեն դիմեցին այգենախականներին՝ միավորվելու խրնդրով՝ վախենալով բանվորական շրջաններում իրենց ազդեցության նվազումից:

Միավորման շուրջը տարվող բանակցություններն ըսկրսվեցին 1874 թ.: Այդ ժամանակ այգենախականների ազդեցությունը բանվորական շրջաններում նշանակալիորեն աճել էր, ուստի նրանց անհրաժեշտ էր ցուցաբերել լրջու-

⁴¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стр. 128.

թյուն և մեծ զգուշություն երկու կուսակցությունների միավորման գործում: Մարքսը և էնգելսը այս շրջանում նշում էին, որ այգենախականները պետք է օգտվեն լասսալականների դժվարին կացությունից և նախքան միավորվելը ամեն հնարավոր երաշխիք ձեռք բերեն, «որպեսզի այդ պարոնները մեր կուսակցության հաշվին նորից շամրացնեն իրենց խախտված դիրքերը բանվորների աչքում»⁴²: Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը նշում էին, որ լասսալականները պետք է հրաժարվեն իրենց աղանդավորական լոզունգներից ու «պետական օժանդակության» իրենց դրույթից, որ նրանք հիմնականում պետք է ընդունեն 1869 թ. այգենախյան ծրագիրը կամ տվյալ մոմենտին հարմարեցրած նրա բարեփոխված հրատարակությունը⁴³:

Սակայն այգենախականների առաջնորդները՝ Ա. Բեբելը և հատկապես Վ. Լիբկնեխտը, միացյալ կուսակցության ծրագրին ախազիծը մշակելիս գաղափարական անթույլատրելի դիջումներ արեցին լասսալականներին: Ինչո՞վ բացատրել դա: Միավորումից որոշ ժամանակ անց Ֆ. էնգելսին գրած նամակում Ա. Բեբելը լասսալականների սխալների հանդեպ դրսևորած հանդուրժողականությունը բացատրում էր բանվորական շարժման միասնության շահերով: «Հակառակ դեպքում, — արդարանում էր Բեբելը, — այդպիսի աղմուկով ազդարարված միավորիչ համագումարը կավարտվեր կատարյալ ձախողումով...»⁴⁴: Այգենախականների առաջնորդները համոզված էին, որ ժամանակի ընթացքում կկարողանան վերագաստիարակել լասսալականներին և նրանց կղնեն հեղափոխական ուղու վրա⁴⁵: Կյանքը ցույց տվեց այդ հույսերի անհիմն լինելը: Այդ էր պատճառը, որ Մարքսն ու էնգելսը ամենախիստ քննադատության ենթարկեցին Գոթայում ընդունված ծրագիրը՝ հայտարարելով. «Մենք միանգամայն մասնակից չենք հիշյալ սկզբունքային ծրագրին և նրա հետ

⁴² Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Հնախը երկեր երկու հատորով, Երևան, 1950, հ. 2, էջ 36:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ А. Бебель, Из моей жизни, М., 1963, стр. 509.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 509—510:

ոչ մի ընդհանուր բան շունենք»⁴⁶: Մարքսը նշում էր, որ նման ծրագրի ընդունման փոխարեն «պարզապես պետք էր համաձայնություն կնքել ընդհանուր թշնամու դեմ գործելու համար»⁴⁷:

Միավորիչ համագումարը տեղի ունեցավ 1875 թ. մայիսի 22—27-ին Գոթա քաղաքում: Համագումարի 127 պատգամավորներից 71-ը ներկայացնում էր լասսալական միությունը, իսկ 56-ը ալգենախյան կուսակցությունը: Համագումարն ընդունեց ծրագիր, որ հայտնի է Գոթայի ծրագրի անունով:

Լասսալականներին արված խոշոր զիջումները արտահայտվեցին միավորիչ համագումարում ընդունված ծրագրում: Ծրագրում անտեսված էին մարքսիզմի կարևորագույն դրույթները, խոսք չկար պրոլետարական հեղափոխության անխուսափելիության, պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման անհրաժեշտության, գերմանական բանվոր դասակարգի ինտերնացիոնալ պարտականությունների մասին: Հակառակ դրան, ծրագիրը պարունակում էր բազմաթիվ օպորտունիստական լասսալական դրույթներ: Դրանցից մեկը պնդում էր, որ բանվոր դասակարգի հանդեպ մյուս բոլոր դասակարգերը լոկ մի ռեակցիոն զանգված են: Այնուհետև ծրագրում տեղ էին գտել «աշխատավարձի սիստեմի երկաթե օրենքը», «ազատ պետության», ինչպես նաև պետության օժանդակությամբ արտադրողական ընկերություններ՝ «որպես սոցիալիզմի բջիջներ», հիմնելու և այլ ռեֆորմիստական թեզեր:

Գոթայի համագումարում ստեղծված միասնական կուսակցությունը կոչվեց Սոցիալիստական բանվորական կուսակցություն: 1890 թ. այն վերանվանվեց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն: Միանգամայն բնական է, որ Մարքսը և էնգելսը Գոթայի արատավոր ծրագիրը ենթարկեցին բազմակողմանի և սուր քննադատության: Այդ ծրագրի խորը գիտական վերլուծությունը Մարքսի կողմից արված է

⁴⁶ Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 1950, էջ 8:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

«Գիտողություններ գերմանական բանվորական կուսակցության ծրագրի շուրջը» քննադատական աշխատության մեջ որը գրվել էր դեռևս համագումարից առաջ ծրագրի նախագծի հիման վրա և հայտնի է «Գոթայի ծրագրի քննադատությունը» անունով: Այն մարքսիզմի ծրագրային կարևորագույն գործերից մեկն է:

Մարքսը խորապես բացահայտեց Գոթայի ծրագրում տեղ գտած օպորտունիստական սխալները և ապացուցեց լասսալական դրույթների սնանկությունը: Այսպես, նա ցույց տվեց, որ լասսալյան պնդումները, թե բանվոր դասակարգի հանդեպ մյուս բոլոր դասակարգերը լոկ մի ոեակցիոն մասսա են, լիովին կեղծ են: Լասսալի այս տեսակետը, պարզաբանում էր Մարքսը, բացառում էր բանվոր դասակարգի դաշինքը մյուս աշխատավոր խավերի հետ և նրան մենամենակ էր թողնում կապիտալի դեմ մղվող պայքարում: Հետագայում այդ դրույթի սուր քննադատությամբ հանդես եկավ նաև Վ. Ի. Լենինը:

Մարքսը քննադատեց լասսալական «աշխատավարձի սիստեմի երկաթե օրենքը», նշելով, որ լասսալի կողմից հնարված այդ օրենքը հենվում է Մալթուսի ոեակցիոն տեսության վրա և կոչված է «ապացուցելու», որ սոցիալիստական հասարակարգը չի կարող վերացնել աղքատությունը, և որ վերջինս իբր թե ունի բնական ծագում: «Եթե այդ տեսությունը ճիշտ է,— գրում է Մարքսը,— ապա ուրեմն ոչ մի կերպ չեմ կարող «երկաթյա օրենքը» վերացնել, եթե նույնիսկ հարյուր անգամ վերացնելու լինեմ վարձու աշխատանքը, որովհետև օրենքն այդ՝ իշխում է այս դեպքում ո՛չ միայն վարձու աշխատանքի սիստեմի, այլև ամեն հասարակական սիստեմի վրա: Հենց այդ տեսության վրա հենված՝ հիսուն և ավելի տարուց ի վեր տնտեսագետներն ապացուցում են, թե սոցիալիզմը չի կարող վերացնել բնությանմբ պայմանավորված թշվառությունը, այլ՝ միայն ընդհանրացնել այն, հավասարապես այն տարածելով ամբողջ հասարակության վրա»⁴⁸:

Ըստ Գոթայի ծրագրի գերմանական բանվորական կու-

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 25:

սակցությունը պահանջում էր «արտադրողական ընկերություններ հիմնել պետական օժանդակությամբ և աշխատավոր ժողովրդի դեմոկրատական վերահսկողությամբ»⁴⁹։ Այս պահանջի իրականացումը պետք է ապահովեր խաղաղ ճանապարհով կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելը։ Այս դրույթը սխալ և վնասակար էր, քանի որ սերմանում էր բանվորների շրջանում այն պատրանքը, որ իշխող բուրժուալուսկերական դասակարգը ինքը կնպաստեր սոցիալիստական արտադրության տարրերի ստեղծմանը։ «Ամբողջական աշխատանքի սոցիալիստական կազմակերպությունն» «առաջանում է» ո՛չ թե հասարակության հեղափոխական փոխակերպության պրոցեսից, այլ «պետության օժանդակությունից», որ նա մատուցում է արտադրողական ընկերություններին, որոնք «կյանքի են կոչվում» ո՛չ թե բանվորների, այլ պետության կողմից։ Սա միանգամայն արժանի է կասսալիերականությանը, թե իբր պետական սուբսիդիայով կարելի է նույնքան հեշտ կառուցել նոր հասարակություն, ինչպես նոր երկաթուղի»⁵⁰։

«Գերմանական բանվորական կուսակցությունը ամեն օրինական միջոցներով ձգտում է ազատ պետության և սոցիալիստական հասարակության», — նշված է ծրագրում⁵¹։ Մարքսը համոզիչ կերպով ցույց տվեց նաև «ազատ պետության», այսինքն վերդասակարգային պետության մասին թեզի սնանկությունը և կեղծությունը։ Քննադատելով վերդասակարգային պետության մասին լասսալական ճամարտակությունները, Մարքսը շեշտում է. «Ազատությունն այն է, որ պետությունը հասարակության վերադաս օրգանից վերածվի ամբողջովին նրան ենթակա օրգանի...»⁵²։ Մի՞թե հնարավոր էր յուրաքանչյուր բուրժուական պետության մեջ, ներկա դեպքում՝ պրուսական-գերմանական կայսրության մեջ, «ամեն օրինական միջոցներով», ինչպես հավատացնում էին լասսալականները, անցնել սոցիալիստական հասարա-

49 նույն տեղում, էջ 27:

50 նույն տեղում:

51 նույն տեղում, էջ 24:

52 նույն տեղում, էջ 28:

կարգին: Մարքսը նշում էր, որ այդ անհնարին է, մանավանդ գերմանական կայսրութիւնում, որը իրենից ներկայացնում է «ոստիկանական ուժով պահպանվող ռազմական դեսպոտիզմ»: Մարքսը ընդգծում էր, որ դասակարգային պայքարը զենքի ուժով կստանա վերջնական լուծում⁵³: Ուստի անհեթեթ են լասսալականների դատողութիւնները դասակարգային պայքարի ժխտման և «օրինական միջոցներով ազատ պետութիւն» ստեղծելու վերաբերյալ: Ըստ Մարքսի, պետութիւնը հանդիսանում է տիրապետող դասակարգի գործիքը, և իր ազատագրման համար պրոլետարիատը պետք է ստեղծի սեփական պետութիւնը՝ պրոլետարիատի հեղափոխական դիկտատուրան: Այսպիսով, իր «Դիտողութիւններում» Մարքսը հանճարեղորեն նշեց կապիտալիզմից կոմունիզմին անցնելու, ապագա կոմունիստական հասարակութեան դարգացման ճիշտ ուղիները, առաջ քաշեց կոմունիզմի երկու փուլերի մասին թեզը: Այդպիսի անցման միակ միջոցը պրոլետարիատի հեղափոխական դիկտատուրայի հաստատումն էր: Այս կապակցութեամբ Մարքսը գրում է. «Կապիտալիստական և կոմունիստական հասարակութեան միջև ընկնում է մի շրջան, երբ առաջինը հեղափոխական ձևով փոխակերպվում է երկրորդին: Այդ շրջանին համապատասխանում է նաև անցման մի քաղաքական շրջան, և այդ շրջանի պետութիւնն ուրիշ ոչինչ չի կարող լինել, բացի պրոլետարիատի հեղափոխական դիկտատուրայից»⁵⁴:

Մարքսը հանդես եկավ նաև պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարների սկզբունքային պաշտպանութեամբ, մերժեց պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը «ժողովուրդների միջազգային եղբայրութեան» լողունգով փոխարինելու փորձերը, լողունգ, որը փոխ էր առնված բուրժուական պացիֆիստների քաղաքական բառարանից: Նա վրդովմունքով գրում էր, որ Գոթայի ծրագրում ոչ մի խոսք չկա գերմանական բանվոր դասակարգի միջազգային ֆունկցիա-

⁵³ Նույն տեղում, էջ 31:

⁵⁴ Նույն տեղում:

ների մասին⁵⁵: Մարքսը շեշտում էր, որ ինտերնացիոնալիզմը պետք է արտահայտվի բանվոր դասակարգի միջազգային եղբայրության մեջ, որը պետք է նրանց միավորի ընդդեմ տիրող դասակարգերի և սրանց կառավարությունների:

Մարքսը քննադատեց ծրագրի նախագիծը նաև այն պատճառով, որ նրանում «ոչ մի խոսք չկա պրոֆեսիոնալ միությունների միջոցով բանվոր դասակարգի՝ որպես դասակարգ կազմակերպվելու մասին: Իսկ դա մի շատ էական կետ է, որբնական հենց դա է պրոլետարիատի իսկական դասակարգային կազմակերպությունը, որի մեջ նա մղում է իր առօրյա պայքարը կապիտալի դեմ, որը նրա համար դպրոց է և որին ամենադաժան ռեակցիան իսկ (ինչպես այժմ Փարիզում) ամենևին չի կարող այլևս խեղդել»⁵⁶:

Այսպիսով, իր «Գիտողություններում» Մարքսը հանգամանորեն քննադատության ենթարկեց լասսալական բոլոր դրույթները և տվեց հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի հստակ ծրագիրը: «Գոթայի ծրագրի քննադատության» նշանակությունը բացառիկորեն մեծ է: Այն հանդիսանում է բանվորական շարժման մեջ օպորտունիզմի դեմ ուղղված անհաշտ պայքարի փայլուն օրինակ: Մարքսի հանճարեղ աշխատությունը այժմ ևս կոմունիստական կուսակցությունների ձեռքին պայքարի հզոր զենք է ընդդեմ օպորտունիզմի, բուրժուական ազատամտության, ռեֆորմիզմի և բանվորական շարժմանը թշնամի այլ գաղափարախոսությունների:

Թեև Գոթայում միավորումը կատարվեց սխալ հիմունքներով, այնուամենայնիվ միավորիչ համագումարից հետո բանվորական և սոցիալիստական շարժումը Գերմանիայում ըսկրսեց արագորեն զարգանալ ու առաջադիմել: Սոցիալիստական բանվորական կուսակցության կենտրոնական օրգանը դարձավ «Ֆորվերտս» («Առաջ») թերթը: Դրանից բացի, երկրի տարբեր բաղաքներում հրատարակվում էր ավելի քան 40 բանվորական թերթ, կուսակցությանն էին պատկանում 25 հրատարակչություններ: Աճեց բանվորների բաղաքական ազ-

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 40:

տիվութիւնը: Օրինակ, Բեռլինում միայն մեկ տարվա ընթացքում տեղի ունեցան մոտ 600 մասսայական հավաքույթներ: Անընդհատ ավելանում էր պառլամենտական ընտրութիւններում կուսակցութիւնը տրվող ձայների քանակը: Այսպես, 1877 թ. հունվարին կայացած ռալիստազի ընտրութիւններում կուսակցութիւնը հավաքեց 498477 ձայն և ստացավ 12 մանդատ: Հավաքած ձայների քանակով կուսակցութիւնը առաջ անցավ առաջադիմականներից ու կայսերական կուսակցութիւնից: Սոցիալիստական կուսակցութիւնն այս հաջողութիւնները լուրջ տագնապ առաջացրին Գերմանիայի կառավարող շրջաններում: Կանցլեր Բիսմարկը հարմար առիթ էր որոնում բանվորական շարժումը արշան մեջ խեղդելու և սոցիալիստական կուսակցութիւնը ջախջախելու համար: Այդպիսի առիթ դարձավ 1878 թ. մայիսի 11-ին անարխիստների կողմից կայսր Վիլհելմ I դեմ կատարված անհաջող մահափորձը: Օգտվելով դրանից, Բիսմարկը մահափորձի պատասխանատվութիւնը միտումնավոր կերպով գցեց սոցիալիստների վրա: Նա օրինագիծ մտցրեց ռալիստազ ընդդեմ սոցիալիստների: Սակայն ռալիստազը մերժեց այն: Շուտով, հունիսի 2-ին, կատարվեց երկրորդ մահափորձը: Կառավարող շրջաններին հայտնի էր, որ այդ մահափորձը ևս ոչ մի առնչութիւն չուներ սոցիալիստների հետ: Սակայն Բիսմարկը որոշեց օգտվել պատեհութիւնից: Հունիսի 12-ին նա ցրեց ռալիստազը և տեղորի պայմաններում անցկացրեց նոր ընտրութիւններ: «Ընտրական պայքարը տարվում էր աննախընթաց դաժանութեամբ: Բիսմարկի նախընտրական ծրագիրը շխանդարեց բոլոր բուրժուական կուսակցութիւններին՝ պայքարը մեր դեմ համարել իրենց ամենաառաջնահերթ խնդիրը: «Սոցիալ-դեմոկրատիան պետք է վճռովի պառլամենտից: Ոչ մի սոցիալ-դեմոկրատ չպետք է ընտրվի», — այսպիսին էր նույնիսկ առաջավոր մամուլի լողունը», — գրում է Ա. Բեբելը⁵⁷:

Սակայն, տիրող ռեակցիայի ցանկութեանը հակառակ,

⁵⁷ А. Бебель, նշվ. աշխ., էջ 583:

1878 թ. հունիսի 30-ին ռայխստագի ընտրութիւնների ժամանակ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը ստացաւ 437158 ձայն և շահեց 9 դեպուտատական տեղ: Պառլամենտի անդամներ ընտրվեցին գերմանական պրոլետարիատի առաջնորդ Ա. Բեբելը, Վ. Լիբկնեխտը, Բրակքեն: «Մեր հակառակորդները խիստ դժգոհ էին նման արդյունքներից», — գրում էր Բեբելը⁵⁸: Հավատարիմ լինելով պրոլետարիատի դասակարգային շահերին, ռայխստագի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան հանդես եկավ յունկերաբուրժուական կառավարող շրջանների ռեակցիոն քաղաքականութիւնը սուղ քննադատութեամբ: Սեպտեմբերի 16-ին ելույթ ունենալով ռայխստագում՝ Բեբելը նախազգուշացրեց, որ սոցիալիստների դեմ ուղղված օրենքը, որը նախապատրաստվում էր Բիսմարկի կառավարութեան կողմից, չի հասնի իր նպատակին: Նա համոզված կերպով ընդգծեց, որ այդ օրենքի պայմաններում անգամ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը ավելի կընդլայնի իր համակիրների շրջանակը: «Հետաքրքրութիւնը նրա նկատմամբ կմեծանա և ոչ թե մենք, այլ մեր հակառակորդները կպարտվեն»⁵⁹:

Ռայխստագում այդ օրենքի շուրջը բուռն վիճաբանութիւնները տևեցին առաջին իսկ նիստից՝ սեպտեմբերի 16-ից մինչև հոկտեմբերի 19-ը: Ռեակցիան լարեց իր բոլոր ուժերը թե՛ պառլամենտում, թե՛ նրա պատերից դուրս՝ այդ դաժան օրենքը անցկացնելու համար: Այն ընդունվեց միայն երրորդ ընթերցման ժամանակ: Նրա օգտին քվեարկեցին 221 դեպուտատ, դեմ՝ 149, 72 ձայնի առավելութեամբ: Հոկտեմբերի 20-ին օրենքը հրապարակվեց և հաջորդ օրը ուժի մեջ մտաւ: Օրենքը պետք է գործեր երկուս ու կես տարի, սակայն նրա գործողութեան ժամկետը մի քանի անգամ երկարացվեց և մնաց ուժի մեջ մինչև Բիսմարկի իշխանութեան վերջը, այսինքն՝ մինչև 1890 թ.:

Այն կոչվում էր «Օրենք ընդդեմ սոցիալ-դեմոկրատների հասարակականորեն վտանգավոր ձգտումների»: Իր սուր ծայ-

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 584:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 589:

րով օրենքը ուղղված էր սոցիալիստական կուսակցության դեմ, որը «ցանկանում է տապալել գոյություն ունեցող պետական կամ հասարակական կարգը սոցիալ-դեմոկրատական, սոցիալիստական կամ կոմունիստական սկզբունքներով»⁶⁰: Սակայն օրենքը ունեցավ ավելի լայն կիրառում: Օրենքով արգելվում էր՝ ոչ միայն սոցիալիստական կուսակցության գործունեությունը, այլև սոցիալիստական գաղափարների ամեն մի պրոպագանդա, այն, ընդհանրապես, ուղղված էր բանվորական շարժման դեմ: Սոցիալիստական և բանվորական շարժումը խեղդելու նպատակով Բիսմարկի կառավարությունը դիմեց ոստիկանական ու քրեական հալածանքների: Դրանց խստությունը համար այդ օրենքը ստացավ «բացառիկ օրենք» անունը: Օրենքի հիման վրա կառավարությունը բանտարկեց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության 1500 անդամների, իսկ 900 հոգու արտաքսեցերկրից: Կուսակցության 47 թերթերից արգելվեց 45-ը, փակվեցին սոցիալ-դեմոկրատական գրականություն հրատարակող 16 տպարաններ, իսկ նրանց գույքը բռնագրավվեց: Արգելվեցին բոլոր բանվորական կազմակերպությունները, այդ թվում նաև՝ մարզական խմբերը, բանվորական ժողովները: Մայրաքաղաքում, Համբուրգում, Լայպցիգում և մյուս խոշոր քաղաքներում մտցվեց «փոքր պաշարողական դրություն»:

Այսպիսով, բանվորական շարժման և նրա սոցիալիստական կուսակցության դեմ կառավարող շրջանները ծավալեցին աննախադեպ կատաղի հարձակում: «Պայքար մղել այդ կուսակցության դեմ և եթե հնարավոր է, ոչնչացնել այն—ահա «փառավոր» խնդիր, որ դնում էին իրենց առջև մեր հակակորդները»⁶¹:

Գերմանիայի կառավարող շրջանները ենթադրում էին, որ այդ հալածանքներին սոցիալիստական կուսակցությունը կպատասխանի համընդհանուր ապստամբությամբ: Դա հնարավորություն կստեղծեր տեռորի միջոցով մեկընդմիջտ վերջ

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 593:

⁶¹ А. Бебель, նշվ. աշխ., էջ 579:

տալու սոցիալիստական շարժմանը: «Անհրաժեշտ է այնքան ժամանակ գրգռել և հետապնդել սոցիալ-դեմոկրատիային, մինչև որ նա խառնվի տուրուղմփոցին. այդ ժամանակ արդեն հնարավոր կլինի արմատից ոչնչացնել նրան» — այս էր Բիսմարկի նպատակը⁶²: Սակայն գերմանական սոցիալիստները շքնկան նենգորեն պատրաստված թակարդի մեջ, Բհարկե, Գերմանական սոցիալիստական կուսակցության և բանվորական շարժման համար սկսվեց դաժան ու փորձություններով լի մի ժամանակաշրջան: Ինչպես նշում էր կուսակցության առաջնորդ Ավգուստ Բեբելը, «ոչ մի կուսակցություն Գերմանիայում չէր ստացել և չէր կրել այդքան հարվածներ»:

Բայց կուսակցությունը պատվով դուրս եկավ այդ ծանր փորձությունից: Նա ցույց տվեց իր կենսունակությունը և դաժան հալածանքների պայմաններում մնաց որպես բանվոր դասակարգի իսկական ղեկավար: Ուղղություն ստանալով համաշխարհային պրոլետարիատի առաջնորդներ Մարքսի ու Էնգելսի կողմից՝ Ա. Բեբելը և Վ. Լիբկնեխտը կուսակցության հեղափոխական կորիզի միջոցով մշակեցին պայքարի լեգալ և անլեգալ մեթոդների համատեղման նոր ճիշտ տակտիկա:

Անցնելով ընդհատակ, կուսակցությունը միաժամանակ խելացիորեն օգտագործում էր աշխատավորների շրջանում լեգալ աշխատանքի յուրաքանչյուր հնարավորություն: Լայպցիգում ստեղծվեց օգնության կոմիտե, որը փաստորեն իշվրա վերցրեց կուսակցության կենտկոմի պարտականությունները: Ընդհատակի ծանր պայմաններում կուսակցությունը ստեղծեց իր տպարանները: 1879 թ. սեպտեմբերին Յյուրիկե և ապա Լոնդոնում կուսակցությունը սկսեց հրատարակել իր կենտրոնական օրգան «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթը, որը գաղտնորեն տարածվում էր Գերմանիայում: «Մենք ապացույցեցինք, — գրում է Ա. Բեբելը, — որ նույնիսկ սոցիալիստների դեմ ուղղված օրենքի պայմաններում, շնայած

⁶² Նույն տեղում, էջ 612:

ամեն տեսակի հետապնդումներին ու բռնություններին կուսակցությունը կարող է հաղթանակել»⁶³։

Ճիշտ է, «բացառիկ օրենքի» գործողության հենց սկզբում կուսակցության ղեկավարության մեջ առաջացավ շփոթություն։ Նույնիսկ ընդունվեց շմտածված որոշում կուսակցության ինքնացրման մասին։ Դրանում արտահայտվեց օպորտունիստական տարրերի բացասական ազդեցությունը։ Օպորտունիստները կոչ էին անում հրաժարվել պայքարի հեղափոխական մեթոդներից և ենթարկվել «օրենքին»։ Նրանց տրամադրությունների արտահայտիչն էր «ցյուրիխյան եռյակը»՝ Հեխբերգը, Շրամմը և Բերնշտայնը։ «Հետագարձ հայացք Գերմանիայում սոցիալիստական շարժմանը» հոդվածում, որը հրատարակվել էր 1879 թ. Ցյուրիխում, նրանք հանդես էին գալիս կուսակցության պրոլետարական բնույթի և դասակարգային պայքարի դեմ, պահանջում էին վերացնել անլեզալ կուսակցական աշխատանքը և առաջարկում էին ««բացառիկ օրենքը» հաղթահարել» օրինականության խստիվ կիրառման ու «ժամանակի ոգուն հարմարվելու» միջոցով։ «Ցյուրիխյան եռյակը» կուսակցությանը մեղադրում էր, որ նա «վանեց բուրժուական դեմոկրատիան», հանդես եկավ որպես զուտ բանվորական կուսակցություն և «միակողմանիորեն» պայքարեց հանուն բանվորների շահերի։

Մարքսը և էնգելսը վճռականորեն հանդես եկան այդ կապիտուլյանտական գծի դեմ։ 1879 թ. սեպտեմբերին նրանք հատուկ շրջաբերական նամակով դիմեցին Ա. Բեբելին, Վ. Լիբկնեխտին, Վ. Բրակբեին, ուր խստորեն քննադատում էին «ցյուրիխյան եռյակի» հայացքներն ու դիրքը⁶⁴։ Մարքսի ու էնգելսի միջամտությունը ունեցավ մեծ նշանակություն։ Դրա շնորհիվ աչերը կուսակցության ներսում հակահարված ստացան և պարտություն կրեցին։

Գերմանական սոցիալիստական շարժման մեջ լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև ուլտրաձախ, անարխիստական ուղղությունը, որը գլխավորում էին Հասսելմանը և Յոհան

⁶³ А. Бебель, *նշվ. աշխ.*, էջ 614։

⁶⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 19, стр. 161—175.

Մասը: Անտեսելով երկրում ստեղծված կոնկրետ քաղաքա-
կան պայմանները՝ նրանք անհապաղ հեղափոխության կոչ
էին անում, հանդես էին գալիս պառլամենտական գործու-
նեությունը սոցիալիստների մասնակցության դեմ, մեր-
ժում էին պայքարի լեզու միջոցների օգտագործման հնա-
րավորությունը և շեշտը դնում էին անհատական տեղորի
վրա: Մարքսը և էնգելսը դատապարտեցին նաև այս գաղա-
փարները, և նրանց օգնությամբ անարխիստական տարրերը
հեռացվեցին կուսակցությունից:

1880 թ. օգոստոսին Վիդեն ամբոցում (Շվեյցարիա) տեղի
ունեցած կուսակցության անլեզու համագումարը մասնակի
փոփոխություն կատարեց ծրագրում: Ծրագրի այն կետը, որ
ասվում էր, որ կուսակցությունը ձգտում է հասնել իր նպա-
տակներին լեզու միջոցներով, այժմ լրացվեց նաև պայքարի
անլեզու մեթոդների օգտագործման դրույթով: Զվախենալով
սուտիկանական հալածանքներից՝ Ա. Բեբելը ռայխստագի
ամբիոնից խիզախորեն հայտարարեց, որ տիրապետող հա-
սարակարգը պետք է տապալվի բռնի կերպով⁶⁵:

Պայքարի լեզու ու անլեզու մեթոդների ճիշտ և հմուտ
զուգակցման հետևանքով, «բացառիկ օրենքի» գործողության
պայմաններում, Գերմանիայի սոցիալիստական բանվորա-
կան կուսակցությունը, հակառակ ռեակցիայի հաշիվների,
հասավ մեծ հաջողությունների: Այդ մասին էին վկայում,
օրինակ, պառլամենտական ընտրությունների արդյունքները:
Ռայխստագի 1884 թ. ընտրություններում նա ստացավ 550
հազ. ձայն, իսկ 1890 թ.՝ 1 մլն 427 հազար: Հաջողություն-
ները նշանակալից էին նաև արհմիութենական շարժման
բնագավառում: Եթե 1879 թ. արհմիություններում կար 50
հազ. անդամ, ապա 1887 թ. նրանց թիվը հասավ 250 հա-
զարի: Արհմիությունները վերածվում էին դասակարգային
պայքարի դպրոցի: 1890 թ. մայիսամեկյան ցույցն անցավ ծ-
ժամյա բանվորական օրվա պահանջով: 1892 թ. ստեղծվեց
արհմիությունների համագերմանական ղեկավարություն, որը

⁶⁵ А. Бебель, նշվ. աշխ., էջ 701.

գանվում էր սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ազդեցության տակ:

Աճում էր գործադուլային շարժումը: Միայն 1889 թ. հունվարից մինչև 1890 թ. մայիսը Գերմանիայում տեղի ունեցան 1130 գործադուլներ, որոնց մասնակցեցին մոտ 400 հազար բանվորներ:

Ֆ. Էնգելսը նշելով «բացառիկ օրենքի» պայմաններում կուսակցության հաջողությունները՝ գրում էր, որ այսպիսի արդյունքը եզակի է իր բնույթի մեջ և հալածանքների ենթարկված ոչ մի կուսակցություն չի կարող նման արդյունքով հպարտանալ⁶⁶: Այդպիսով, «բացառիկ օրենքի» գործողության տարիներին սոցիալիստական բանվորական կուսակցությունը դարձավ հզոր քաղաքական ուժ:

Վ. Ի. Լենինի բնութագրմամբ, դա գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի «հերոսական»⁶⁷ շրջանն էր:

ՄԱՔՍԱՅԻՆ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (պրոտեկցիոնիզմ)

XIX դ. 70-ական թվականների վերջերին Բիսմարկը անցավ մաքսային հովանավորողական քաղաքականությանը, որը ելնում էր խոշոր արդյունաբերական բուրժուազիայի և յունկերների շահերից: Պահանջելով բարձր մաքսեր սահմանել ներմուծվող արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական ապրանքների վրա՝ բուրժուակալվածատիրական շրջանները ցանկանում էին ներքին շուկան ազատել մրցակցությունից և իրենց համար հաստատել մենաշնորհային վիճակ: Մյուս կողմից, մաքսային հովանավորողական քաղաքականությունը հնարավորություն էր ընձեռնում արտաքին շուկայում իջեցնելու գերմանական արդյունաբերական ապրանքների ու

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 766—767:

⁶⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4. 17, էջ 95:

գյուղատնտեսական մթերքների գները և այդպիսով հազարհարելու մրցակիցների դիմադրությունը:

Հնդառաջ գնալով այդ պահանջներին, Բիսմարկի կառավարությունը հաշվի առավ գործի և՛ քաղաքական, և՛ ֆինանսական կողմը: Նախ՝ մաքսային քաղաքականության ընդունումը պետք է ամրապնդեո երկու տիրապետող դասակարգերի՝ խոշոր բուրժուազիայի և յունկերների բլոկը: Դրա հետ մեկտեղ, բարձր մաքսերը (ինչպես նաև անընդհատ աճող անուղղակի հարկերը) հանդիսանալու էին պետական եկամտի նոր կարևոր աղբյուր⁶⁸: Այդ նոր քաղաքականության գործադրումը, ինչպես նաև «բացառիկ օրենքի» ընդունումը հնարավոր դարձավ 1878 թ. հուլիսին՝ դաժան ուսուցիչի պայմաններում ընտրված ռախստագի աջակցության շնորհիվ: Այդ ընտրություններում ազգային-ազատամիտների կուսակցությունը կորցրեց իր տեղերի մոտ քառորդը, մինչդեռ նշանակալիորեն ավելացավ պահպանողականների ու կայսերական կուսակցության ներկայացուցիչների թիվը: Այդ երկու կուսակցությունները պաշտպանում էին թե՛ «բացառիկ օրենքը» և թե՛ մաքսային հովանավորողական քաղաքականությունը:

1879 թ. հուլիսի 12-ին օրենք ընդունվեց ներմուծվող արդյունաբերական ու գյուղատնտեսական ապրանքների վրա բարձր մաքսեր սահմանելու մասին: Մաքսային նոր քաղաքականությունը շահավետ էր յունկերների, բուրժուազիայի ու կառավարության համար: Եթե 1878 թ. մաքսային հարկը կազմում էր ընդամենը 101 մլն 100 հազար մարկ, ապա 1900 թ. այն հասավ 465,8 մլն մարկի: Բացի դրանից, գրեթե նույնքան շահույթ ստացվեց բարձր գների միջոցով գերմանական աշխատավորությանը թալանելու հետևանքով:

Մաքսային քաղաքականությունը ծանրորեն անդրադարձավ Գերմանիայի աշխատավոր բնակչության, հիմնականում բանվոր դասակարգի վրա: Ինչպես նշում է Ֆ. էնգելսը, բարձր մաքսերի քաղաքականությունը՝ դա «մոնոպոլիստների դավադրությունն էր» ժողովրդական զանգվածների դեմ: Այդ

⁶⁸ Всемирная история, т. VII, М., 1960, стр. 75.

քաղաքականությունը սերտորեն կապված էր հակաբանվորական «բացառիկ օրենքի» հետ, որի միջոցով պետք է ճնշվեր աշխատավորների անխուսափելի դիմադրությունը իշխող դասակարգերի եսասեր վարքագծին⁶⁹:

Մաքսային քաղաքականության կիրառման հետևանքով պահպանողականները և կայսերական կուսակցությունը վերջնականապես դարձան Բիսմարկի գլխավոր աջակիցները նրա բոլոր միջոցառումներում: Բանվորական ու սոցիալիստական շարժման դեմ ուղղված «բացառիկ օրենքի» ընդունումը և մաքսային տարիֆների բարձրացումը նշանավորում էին Բիսմարկի կառավարության քաղաքականության ռեալիզիոն էության առավել սաստկացումը:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՕՐԵՆՆԵԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանվորական շարժումների նկատմամբ կիրառվող հաշտանքներին զուգահեռ, Գերմանիայի կառավարող շրջանները ստիպված էին իրագործել որոշ շափավոր սոցիալական դեֆորմներ, որոնց նպատակն էր բանվորներին դուրս բերել սոցիալ-դեմոկրատների ազդեցությունից և թուլացնել աշխատավորների սոցիալական դժգոհությունը: Այդ մասին վկայում է ինքը՝ Բիսմարկը: «Եթե մեզանում չլինեին սոցիալ-դեմոկրատները և մարդիկ, որոնք վախենային նրանցից, ապա չէին իրականանա սոցիալական ռեֆորմների բնագավառում նույնիսկ այդ շափավոր հաջողությունները...»⁷⁰: Սահմանափակվեց կիրական օրյա աշխատանքը, ինչպես նաև աշխատավարձը մթերքներով վճարելու սխտեմը, մտցվեց դրամական աշխատավարձ: Արգելվեց մինչև 12

⁶⁹ Германская история в новое и новейшее время, М., 1970, т. 1, стр. 344.

⁷⁰ И. М. Кривогуз, Основные периоды и закономерности международного рабочего движения до октября 1917 г., М., 1976, стр. 207.

տարեկան երեխաների աշխատանքը արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններում և հանքերում, իսկ 12—14 տարեկանների աշխատանքային օրը կրճատվեց: Այդ օրենքները չէին տարածվում գյուղատնտեսության ու տնայնագործության վրա, ուր տեղի էր ունենում երեխաների աշխատանքի անսահմանափակ շահագործում: Մտցվեց կանանց աշխատանքի պաշտպանության օրենք, և արդյունաբերության մեջ շարք ճյուղերում նրանց աշխատանքային օրը կրճատվեց՝ կազմելով 11 ժամ: Արգելվեց նրանց աշխատանքը հանքահորերում: Ձեռնարկություններում աշխատանքի պայմանները հսկելու նպատակով նշանակվեցին ֆաբրիկա-գործարանային տեսուչներ:

1883—1884 թթ. ընդունվեց օրենք արդյունաբերական բանվորներին հիվանդության դեպքում ապահովագրելու մասին: Սակայն դա կատարվում էր ի հաշիվ բանվորների: Այսպես, ապահովագրման ֆոնդի 70%-ը պետք է ստեղծվեր բանվորների մուծումներից, և միայն 30%-ը՝ ձեռնարկատերերի մուծումներից: Այնուհետև, ընդունվեցին օրենքներ՝ դժբախտ պատահարները ապահովագրելու և հաշմանդամներին ու զառամյալներին նպաստներ սահմանելու մասին: Այստեղ ևս պետք է նշել, որ ծերության համար նպաստ կարող էր ստանալ նա, ով իր մուծումները կատարել էր 30 տարի շարունակ և հասել էր 70-ամյա տարիքի: Հասկանալի է, որ շատ բանվորներ չէին հասնում այդ սահմանագծին:

Ինչպես երևում է, այդ սոցիալական ուղեգրմանը այն աստիճանի սահմանափակ էին, որ Բիսմարկն անգամ ընդունում էր դրանց շափավոր բնույթը: Այդ էր պատճառը, որ նշված ուղեգրման իրագործումը չթուլացրեց դասակարգային պայքարը Գերմանիայում:

Արևմտագերմանական բուրժուական պատմաբանները (է. Ցեխլին, Գ. Ռոտֆելս, Լ. Ռայներս և այլք) անշափ փառաբանում են կայզերական Գերմանիայի «սոցիալական բարոյականությունը», ճգնելով ապացուցել, որ այն, իբրև թե, ստեղծում էր բուրժուական պետության կողմից սուր սոցիա-

լական հակասությունների լուծման հնարավորություն⁷¹։
 Վ. Ի. Լենինը մերկացրել է շահագործող դասակարգերի կողմից բանվորների նկատմամբ ցուցաբերվող «հոգատարության», «սրտացավության» ողջ կեղծությունը։ «Այն հասարակության մեջ, — գրում է Վ. Ի. Լենինը, — որը հիմնված է մասնավոր սեփականության վրա, միլիոնավոր շունկորներին ու աշխատավորներին մի բուռ հարուստների ստրուկը դարձնելու վրա, կառավարությունը չի կարող չլինել շահագործողների ամենահավատարիմ բարեկամն ու դաշնակիցը, նրանց տիրապետության ամենահավատարիմ պահապանը։ Իսկ հուսալի պահապան լինելու համար մեր ժամանակներում բավական չեն թնդանոթները, սվինները և մտրակները. պետք է ջանք թափել շահագործվողներին ներշնչել, որ կառավարությունը դասակարգերից բարձր է կանգնած, որ նա ոչ թե ազնվականների ու բուրժուազիայի շահերին է ծառայում, այլ արդարության շահերին, որ նա հոգ է տանում թույլերին ու աղքատներին պաշտպանելու մասին՝ ընդդեմ հարուստների և ուժեղների և այլն։ Նապոլեոն III-ը Ֆրանսիայում, Բիսմարկն ու Վիլհելմ II-ը Գերմանիայում քիչ աշխատանք չեն թափել բանվորների հետ այսպիսի սիրախաղ անելու վրա»⁷²։

Կայսրության տիրապետող դասակարգերը բանվորական շարժման հետապնդման հետ մեկտեղ, վարում էին ազգային փոքրամասնությունների ճնշման ու ասիմիլյացման քաղաքականություն։ Այն տարածվում էր լեհական մարզերի ու Ֆրանսիայից խլված էլզաս-Լոթարինգիայի վրա։ Այդ շովինիստական քաղաքականության նպատակն էր ազգային մարդերի բռնի գերմանացումը, նրանց բնակչության ասիմիլյացիան։ 1886 թ. ստեղծվեց գաղութացման հանձնաժողով, որը պետք է նպաստեր լեհական հողերի յուրացմանը գերմանական գաղութաբնակների կողմից։ Մոտ 30 հազ. լեհեր բռնու-

⁷¹ К. Д. Петряев, Западногерманская историография о «социальной политике» Германии в 1871—1914 гг. («Германский империализм и милитаризм», Сб. статей, М., 1965).

⁷² Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, էջ 91։

թյամբ արտաքսվեցին կայսրության սահմաններից, իսկ նրանց հողերը հանձնվեցին պրուսական յունկերներին ու կուլակներին: Լեհական մարզերում մայրենի լեզուն դուրս մղվեց դատավարության ու վարչության բնագավառներից, լեհական քաղաքների ու գյուղերի անվանումները փոխվում էին գերմանականի: Ուսումնական բոլոր հաստատություններում ուսուցումը սկսեց տարվել միայն գերմաներեն լեզվով:

Բռնի գերմանացման քաղաքականություն էր կիրառվում նաև էլզաս-լոթարինգիայում: Բավական է նշել, որ այդ «կայսերական նահանգների» վարիչները սկսեցին արգելել անգամ տապանաքարերի վրա ֆրանսերեն փորագրերը: Զգիմանալով ծանր ազգային ճնշմանը՝ 1870-ից մինչև 1875 թվականը 100000 էլզասցիներ դիմեցին հարկադրական արտագաղթի իրենց հայրենի հողերից:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՉԱՆՔՈՒՄՆԵՐԸ

1870—71 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմի ռազմաքաղաքական հետևանքները հսկայական էին: Զախչախվեց և ժամանակավորապես թուլացավ Ֆրանսիան: Նույն վիճակին էր արժանացել եվրոպական մեկ այլ խոշոր տերություն՝ Ավստրիան, որը պարտություն էր կրել Պրուսիայից 1866 թ. պատերազմում:

Այդպիսով, եվրոպայում առաջացավ նոր ռազմաքաղաքական հզոր ուժ՝ Գերմանական կայսրությունը, որը ձգտում էր իշխող դիրք գրավել մայրցամաքում: Կայսրության կառավարող շրջաններն այն կարծիքին էին, որ Գերմանիայի գերիշխանությունը պետք է ամրապնդել դաշնակցելով եվրոպական միապետությունների, հիմնականում՝ Ավստրո-Հունգարիայի և Ռուսաստանի հետ: Եվ գերմանական կառավարությունը, Բիսմարկի գլխավորությամբ, սկսեց իրականացնել այդ խնդիրը:

«Երեք կայսրերի դաշինք», — ահա այն քաղաքական կոմբինացիան, որին ձգտում էր կայսրության կանցլերը: Նրա միջոցով Բիսմարկը ցանկանում էր կանխել այն հզոր հակազերմանական խմբավորումը, որ կարող էին ստեղծել Ավստրիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը: Այնուհետև, Բիսմարկը ձգտում էր կայսրերի դաշինքը վերածել միջազգային հեղափոխական և սոցիալական շարժումների դեմ ուղղված բռունցքի⁷³: 1871 թ. մարտի 18-ի պրոլետարական հեղափոխությունը և Փարիզի Կոմունան սարսափեցրել էին Բիսմարկին ու Գերմանիայի կառավարող շրջաններին: Ինչպես վկայում է ինքը՝ Բիսմարկը, այդ դաշինքը պետք է նպաստեր նաև միապետական կարգերի պահպանմանը եվրոպական պետություններում⁷⁴:

XIX դ. 70-ական թվականներին քաղաքական նպաստաժող պայմաններ ստեղծվեցին Բիսմարկի այս ծրագիրը իրականացնելու համար: Այդ շրջանում Ռուսաստանի հետ համաձայնության էր ձգտում նաև Ավստրո-Հունգարիան: Խրնդրի լուծումը դյուրանում էր նրանով, որ Բալկաններում Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի մրցակցությունը չէր դրսևորվում սուր ձևով: Իր հերթին, Ռուսաստանը վախենում էր ավստրո-գերմանական դաշինքից և ձգտում էր շեղոթացնել այն ավստրո-ռուսական համաձայնությամբ:

Երեք կայսրերի միջև տեղի ունեցած մի շարք հանդիպումներից հետո 1873 թ. հունիսի 6-ին Վիեննայից ոչ հեռու գտնվող Շյոնբրուն ամրոցում կնքվեց պայմանագիր Ֆրանց-Իոսիֆ II-ի և Ալեքսանդր II-ի միջև: Երկու միապետները պարտավորվում էին համաձայնության գալ կոնկրետ հանցերի շուրջ առաջացած տարաձայնությունների դեպքում, նաև մշակել միասնական վարքագիծ, եթե երրորդ տերության կողմից նրանց համար ստեղծվեր սպառնալիք: Համատեղ ռազմական գործողություններ վարելու անհրաժեշտություն առաջանալու դեպքում պետք է կնքվեր ռազմական հատուկ կոնվենցիա: Այդ պայմանագրին տեղյակ էր Գեր-

⁷³ О. Бисмарк, Мысли и воспоминания, М., 1940, т. 2, стр. 209.

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 224:

մանիան: Հոկտեմբերի 23-ին, ժամանելով Վիեննա, գերմանական կայսր Վիլհելմ I-ը նույնպես ստորագրեց այն: Այս պատճառով Շյոնբրունում կնքված պայմանագիրը ստացավ «երեք կայսրերի դաշինք» անվանումը: Իրականում այն ոչ թե իսկական դաշնակցային պայմանագիր էր, այլ խորհրդակցական համաձայնություն⁷⁵:

Սակայն կնքված պայմանագիրը չէր կարող կոծկել այն սուր հակասությունները, որ միջազգային մի շարք հարցերում գոյություն ունեին մի կողմից Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի և մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի միջև: Ֆրանսիային մեկուսացնելու և Եվրոպայում գերիշխանություն հաստատելու գերմանական ձգտումները արմատապես տարբերվում էին Պետերբուրգում տիրող տեսակետներից: Լուրջ էին նաև այն հակասությունները, որ գոյություն ունեին Բալկանյան հարցում Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի միջև և որոնք ցավագին կերպով դրսևորվեցին 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Ճիշտ է, 1881 թ. երեք կայսրերի դաշինքը թարմացվեց, սակայն մի քանի տարի անց լիովին սպառեց իրեն ու վերացվեց:

1887 թ. Բիսմարկը Ռուսաստանի հետ երեք տարվա ժամկետով կնքեց այսպես կոչված «վերապահովագրական պայմանագիր», ըստ որի կողմերը պետք է չեզոքություն պահպանեին, եթե նրանցից որևէ մեկը պատերազմի մեջ մտներ որևէ մեկ այլ տերության հետ: Այդ պայմանագիրը, սակայն, իր ուժը կորցնում էր այն դեպքում, եթե Գերմանիան հարձակվեր Ֆրանսիայի, իսկ Ռուսաստանը՝ Ավստրո-Հունգարիայի վրա: Այսպիսով, Եվրոպական հարցերում կենտրոնական տերությունների ու Ռուսաստանի միջև եղած սուր հակասությունները խորտակեցին Բիսմարկի՝ երեք կայսրությունների դաշինքը: Այդ էր պատճառը, որ գերմանական կանցլերը իր ողջ ուշադրությունը ուղղեց Ավստրո-Հունգարիայի վրա: Գերմանիայի միավորումից հետո Ավստրո-Հունգարիայի կայսրության պահպանումը գերմանական

⁷⁵ История дипломатии, М., 1963, т. 2, стр. 41.

կառավարող շրջանների համար հանդիսանում էր քաղաքական անհրաժեշտություն:

1879 թ. հոկտեմբերի 7-ին վիեննայում կնքվում է ավստրո-գերմանական ռազմական դաշինքը: 1882 թ. ավստրո-գերմանական դաշինքին է միանում նաև Իտալիան, որը հակասություններ ուներ Ֆրանսիայի հետ: Այսպիսով, եվրոպայում ստեղծվում է առաջին ռազմա-քաղաքական խմբավորումը, որը հայտնի է «Նոյակ դաշինք» անունով: Այն ուղղված էր Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի դեմ: Հենվելով նորաստեղծ դաշինքի վրա և օգտագործելով եվրոպական տեռությունների հակասությունները՝ Բիսմարկը ամրապնդեց Գերմանիայի դիրքը միջազգային ասպարեզում:

Բիսմարկը առավել ագրեսիվ քաղաքականություն էր վարում Ֆրանսիայի նկատմամբ: Գերմանական կայսրության կառավարող շրջանները ցանկանում էին նոր, կործանիչ հարվածով ոչնչացնել 1870—71 թթ. պատերազմում կրած պարտությունից արագորեն ապաքինվող Ֆրանսիային և իրենց գեոիշխանությունը հաստատել Արևմտյան Եվրոպայում: Այդ նպատակով 1875 թ. մինչև 1887 թ. Գերմանիան մի քանի անգամ ստեղծեց այսպես կոչված «ռազմական տազնապի» դրություն: Սակայն Ֆրանսիայի վերջնական ջախջախումը հակասում էր ինչպես Անգլիայի, այնպես և Ռուսաստանի շահերին: Գերմանիայի բացարձակ գերիշխանության հաստատումը լրջորեն կսպառնար հենց Ռուսաստանի անվտանգությանը: Այդ էր սլատճառը, որ «ռազմական տազնապների» շրջանում Ռուսաստանը վճռականորեն հանդես եկավ Ֆրանսիայի պաշտպանությունում և կանխեց Գերմանիայի կողմից վերջինիս դեմ նախապատրաստվող նոր պատերազմը:

XIX դ. 80-ական թվականների սկզբից գերմանական կառավարող շրջաններն սկսեցին իրականացնել գաղութային վավթումների իրենց քաղաքականությունը: Գերմանական զարգացող կապիտալը պահանջում էր ձեռք բերել հումքի նոր աղբյուրներ, նոր շուկաներ, կապիտալների ներդրման նոր ոլորտներ: Ուստի գաղութային ակտիվ քաղաքականություն վարելու հարցը գերմանական բուրժուազիայի համար դար-

ձավ հրամայական պահանջ: Գեռես 1871 թ. Ֆրանկֆուրտի հաշտության պայմանագիրը մշակելիս գերմանական բուրժուազիայի ագրեսիվ շրջանները պահանջում էին զավթել ֆրանսիական մի շարք գաղութներ, ինչպես՝ Պոնդիշերին (Հնդկաստանում) և Կոխինինը (Հնդկաչինում):

Սակայն մինչև XIX դ. 80-ական թթ. գաղութային հարցում Բիսմարկը գրավում էր զգույշ դիրք և վճռական քայլեր չէր ձեռնարկում: Բայց դա չէր նշանակում, որ Բիսմարկը դեմ էր գաղութային քաղաքականությանն ընդհանրապես Գեռես 70-ական թթ. Բիսմարկը արտահայտել է այն միտքը, թե այնպիսի մի ազգ, ինչպիսին գերմանականն է, չի կարող երկար ժամանակ գոյություն ունենալ առանց գաղութների⁷⁶: Որո՞նք էին, ուրեմն, այն պատճառները, որ ստիպում էին Բիսմարկին սկզբնական շրջանում նման դիրք գրավելու: Դա պայմանավորված էր թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական նկատառումներով:

Ֆրանս-պրուսական պատերազմից հետո Բիսմարկի ուշադրության կենտրոնում էին Եվրոպայի միջազգային հարաբերությունները և հատկապես՝ Գերմանիայի գլխավորությամբ Ավստրիայի հետ ռազմա-քաղաքական դաշինքի ստեղծման հարցը: Եվրոպայում Գերմանիայի գերիշխանության հաստատման խնդիրը կայսրության կանցլերի արտաքին քաղաքականության հիմնաքարն էր: Գաղութային ակտիվ քաղաքականության կողմնակիցներին նա պատասխանում էր. «Չեր Աֆրիկայի քարտեզը շատ լավն է, սակայն Աֆրիկայի իմ քարտեզը Եվրոպայում է: Այստեղ է տեղավորված Ռուսաստանը, իսկ այստեղ՝ Ֆրանսիան, մենք գտնվում ենք մեջտեղում—այսպիսին է Աֆրիկայի իմ քարտեզը»⁷⁷: Բիսմարկը ակնարկում էր, որ գերմանական զինված ուժերի դուրս բերումը Եվրոպայից նշանակալիորեն կթուլացնեի կայսրությունը: Այնուհետև, կանցլերը համոզված էր, որ

⁷⁶ П. Дармштеттер, История раздела Африки (1870—1919). М.—Л., стр. 62—63.

⁷⁷ А. С. Ерусалимский, Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968, стр. 222.

գաղութային քաղաքականութեան իրականացումը անխուսափելիորեն կառաջացնէր ընդհարում Գերմանիայի և գաղութատեր երկրների, հիմնականում՝ Անգլիայի միջև, որի բայցացականութիւնը դեռևս խիստ անհրաժեշտ էր Գերմանիային: Մյուս կողմից՝ անդրժողովան տիրույթներ ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ռազմածովային հզոր նավատորմ, որից Գերմանիան այդ շրջանում զուրկ էր:

Բիսմարկը նշում էր նաև հարցի տնտեսական կողմը: Գաղութային քաղաքականութեան իրականացումը կհանգեցնէր նոր, հսկայական նյութական ծախսերի, կպահանջէր լրացուցիչ հարկերի գանձում բնակչութիւնից, մի բան, որից Բիսմարկը ցանկանում էր խուսափել:

Սակայն 70-ական թթ. վերջին և 80-ական թթ. սկզբին, երբ աշխարհում սկսվեց իմպերիալիստական զավթումների նոր շրջանը, Գերմանիայի այդ սպասողական դիրքը փոխվեց: Բիսմարկը վախենում էր, որ Գերմանիան կարող է ուշանալ և զրկվել գաղութների իր բաժնից: Եվ իրոք, 1881 թ. Ֆրանսիան գրավեց Թունիսը, հաջորդ տարում Եգիպտոսը դարձավ Անգլիայի գաղութը: Կոնգոյում, Նիգերում և Հարավային Աֆրիկայում գաղութային էքսպանսիայի լայն ծավալումը ցույց տվեց, որ օրակարգի հարց է դարձել եվրոպական տերութիւնների միջև այդ վիթխարի աշխարհամասի վերջնական բաժանումը:

Մյուս կողմից, Ռուսաստանը ձեռնարկել էր Միջին Ասիայի նվաճումը, որը խիստ կերպով սրեց նրա հարաբերութիւնները Անգլիայի հետ: Աֆղանստանում և Միջին Ասիայում Ռուսաստանի հետ մրցակցութեան հարցերը գրավեցին այդ շրջանում Անգլիայի ուշադրութիւնը: Ֆրանսիան իր հերթին զբաղված էր Հնդկաչինի նվաճումով: Այսպիսով, Անգլիան և Ֆրանսիան լրջորեն շէին կարող խանգարել Գերմանիային գաղութներ ձեռք բերելու Աֆրիկայում: Վերջինս դարձավ գերմանական գաղութային զավթումների առաջին օբյեկտը:

«Աև» մայր ցամաքը բնավ անծանոթ աշխարհ չէր գերմանական ձեռնարկատերերի համար: Դեռևս XIX դ. կեսերից գերմանական առևտրական տները սկսեցին աշխույժ կապեր հաստատել Աֆրիկայի հետ: Դրանցից ամենանշանա-

կալիցը Ս. Վյորմանի համբուրգյան ֆիրման էր, որը 1849 թ. սկսած գործում էր Արևմտյան Աֆրիկայում՝ հիմնելով առևտրական ֆակտորիաներ Իսպանական էլորիում, Ֆրանսիական Գաբոնում, Լիբերիայում և հատկապես՝ Կամերունում, Հարավ-Արևմտյան Աֆրիկայում, բուրական հանրապետություններում գործում էր բրեմենյան վաճառական Ադոլֆ Լյուդերիցը, որն առևտրական ձեռնարկումներից բացի էօպլանտացիաներում զբաղվում էր նաև ծխախոտի մշակությամբ և շաշլամաբուծությամբ:

Գերմանական առևտրականները Գերմանիայից Աֆրիկա էին արտահանում տեքստիլ արտադրանք, ոգելից խմիչքներ, աղ, զենք, բրուտագործական արտադրանք, զարդեղեն՝ դրանք փոխանակելով փղոսկրի, կաուչուկի և ներկանյութերի հետ: Այդ առևտուրը զնալով ընդլայնվում էր: Նրա մեծ ծավալի մասին էր վկայում այն փաստը, որ 1882 թ. Արևմտյան Աֆրիկայից Համբուրգ ժամանեց 36 նավ՝ 25 հազ. տոննա բեռով և այնտեղից Աֆրիկա մեկնեց 96 նավ՝ 45 հազ. տոննա բեռով: Արևմտյան Աֆրիկայի հետ գերմանական առևտուրը զիջում էր միայն անգլիականին, այն էլ՝ ոչ մեծ տարբերությամբ⁷⁸:

Գաղութային առևտրի մեջ ներգրավվեցին նաև մի շարք գերմանական խոշոր բանկեր, որոնք սկսեցին վարկավորել գաղութային առևտուրը⁷⁹: Գաղութների հարցում մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց խոշոր արդյունաբերական բուրժուազիան:

Այս հողի վրա 70-ական թթ. վերջից Գերմանիայում ուժեղացավ գաղութային զավթումների պրոպագանդան, որի նախաձեռնողներից էին գերմանական միսիոներները: Նրանցից մեկը, ոմն Ֆաբրի, հրատարակեց «Անհրաժեշտ են արդյոք Գերմանիային գաղութներ» գրքույկը, որը մեծ արձագանք ունեցավ բուրժուական-ազգայնական շրջաններում⁸⁰: 1882 թ. ստեղծվեց «Գերմանական գաղութային միու-

⁷⁸ П. Дармштеттер, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁷⁹ А. С. Ерусалимский, նշվ. աշխ., էջ 216:

⁸⁰ Նույն տեղում:

թյունը», իսկ երկու տարի անց՝ «Գերմանական գաղութացման ընկերությունը»: 1887 թ. այդ երկուսի միացումից առաջացավ «Գերմանական գաղութային ընկերությունը»: Այդ ընկերությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին ծանր արդյունաբերության մագնատներ, բանկիրներ, նավատերեր, խոշոր առևտրականներ, ուներ 32 հազ. անդամ և իր օրգանը՝ «Գաղութների թերթը»: Հիշյալ ընկերությունը սկսեց գաղութային զավթումների ակտիվ պրոպագանդա: Այդպիսի զավթումների օգտին էր արտահայտվում նաև յունկերության մի մասը, որը շահագրգռված էր սպիրտի և օդու արտահանությամբ: Հատկանշական է, որ «Գաղութային միության» նախագահն էր իշխան Հոհենլոե Լանգենբուրգը, որը Վիլհելմ I-ի ազգականն էր և ռաջխստագի վիցե պրեզիդենտը:

Այսպիսով, 80-ական թվականներին Գերմանիայի իշխող դասակարգերի համար գաղութային զավթումների իրականացումը դարձավ անհետաձգելի խնդիր: Դրա լուծման համար, վերը հիշված միջազգային իրադրության պայմաններում, ստեղծվել էր բարենպաստ վիճակ: 1883 թվին Լյուդերիցը Հարավարևմտյան Աֆրիկայի մի ցեղապետից 1500 մարկի և 200 հին հրացանի դիմաց գնեց Անգրա-Պեկենա ծոցը՝ հարակից ծովափով՝ մոտ 900 քառ. կմ. տարածությամբ: 1884 թ. ապրիլին Բիսմարկը այդ տարածքը պաշտոնապես հայտարարեց գերմանական: Նույն տարում Գերմանիան զավթեց Տոգոն ու Կամերունը: Դրանք առաջին գերմանական գաղութներն էին:

1885—1890 թթ. Գերմանիան իր տիրապետությունը հաստատեց Արևելյան Աֆրիկայի մի մասում և Զանզիբար կղզու, որով ձևավորվեց գերմանական Արևելյան Աֆրիկա մեծ գաղութը:

Միաժամանակ Գերմանիան գաղութային զավթումներ սկսեց խաղաղ օվկիանոսում: 1884 թ. օգոստոսին նա ձեռք է բերում Գվինեա կղզու հյուսիսային մասը և նրան հարակից կղզիները: 1899 թ. Գերմանիան վերջնականապես ամրանում է Մարշալյան, Մարիանյան և Կարոլինյան կղզիներում: Այդ կղզիները տնտեսական առավելություններ չտվեցին Գերմանիային: Սակայն, գտնվելով խաղաղ օվկիանոսից

Հնդկաստան տանող ծովային ուղիների խաչմերուկներում, դրանք ձեռք էին բերում ռազմաստրատեգիական բացառիկ նշանակություն: Գաղութային զավթումների հետևանքով առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին գերմանական գաղութային տիրույթները կազմում էին 2 մլն 907400 քառ. կմ և իրենց տարածությամբ 15 անգամ գերազանցում էին մայր երկրի տարածքը: Գաղութային բնակչությունը անցնում էր 12 միլիոնից:

Այսպիսով, Գերմանիան մտավ գաղութատեր պետությունների շարքը: Նա անխնա շահագործման էր ենթարկում իր տիրույթների ժողովուրդներին: Գերմանացիները բնիկներից խլում էին հողերը, ճնշում էին նրանց ամեն մի դիմադրություն:

ՎԻՇԵԼՄ II: ԲԻՍՄԱՐԿԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Բիսմարկը 1871 թ. սկսած՝ անընդմեջ հանդիսանալով գերմանական կայսրության կանցլեր, ամեն ջանք գործադրեց Գերմանիայի տիրապետող դասակարգերի՝ յունկերների և խոշոր արդյունաբերական-ֆինանսական բուրժուազիայի, տնտեսական ու քաղաքական շահերը պաշտպանելու համար: Իր կառավարման սկզբնական շրջանում (1871—1878) նա հենվում էր ազգային ազատամիտների կուսակցության վրա, երկրորդ շրջանում (1878—1890) կանցլերի հենարանն էին պահպանողականները: 80-ական թվականների վերջին Բիսմարկի վարած քաղաքականությունը սկսեց ճեղքվածքներ տալ: Այսպես, նրան շահջողվեց ճնշել բանվորական ու սոցիալիստական շարժումը: Ավելին. 80-ական թթ. տեղի էր ունենում բանվորական շարժման բուռն վերելք՝ «Բացառիկ օրենքին» հակառակ՝ ռալիստազի 1887 թ. բնութագրություններում սոցիալիստական կուսակցությունը ստացավ 763 հազ. ձայն, իսկ 1890 թ.՝ 1 մլն 427 հազար: Դա վկայում

էր սոցիալիստական կուսակցութեան ազդեցութեան և հեղինակութեան աճի մասին:

Ամրապնդվեց նաև արհմիութենական շարժումը: 1887 թ. նրա շարքերում ընդգրկված էին 250 հազ. բանվորներ: Մավալվում էր գործադուլային պայքարը, որն ընթանում էր կուսակցութեան ղեկավարութեամբ: Հատկապես մեծ նշանակություն ունեցավ Հռենոսյան մարդում 1889 թ. բռնկված գործադուլը, որի ժամանակ արյունալի ընդհարումներ եղան բանվորների և ոստիկանութեան միջև: Այս ամենը վկայում էր «բացառիկ օրենքի» ձախողման մասին: Դա խոր հիասթափություն էր առաջացնում բուրժուական շրջաններում: Դժգոհութեան տեղիք էր տալիս Բիսմարկի նաև արտաքին քաղաքականությունը:

1888 թ. մարտին մահացավ Վիլհելմ I կայսրը, որի ժամանակ կայսրության կառավարման ղեկը փաստորեն գրանցվում էր Բիսմարկի ձեռքին: Նոր կայսր դարձավ Ֆրիդրիխ III-ը, որը, սակայն, գահակալեց ընդամենը 99 օր: Նրա մահից հետո կայսերական գահը անցավ Վիլհելմ I-ի թոռանը՝ 28-ամյա Վիլհելմ II-ին (1888—1918): Շուտով ինքնավստահ և փառասեր երիտասարդ կայսրի և կանցլերի միջև ծագեցին լուրջ տարաձայնություններ ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերի շուրջը: Դրանք մասնավորապես վերաբերում էին բանվորական շարժման դեմ պայքարելու մեթոդներին: Վիլհելմ II-ը բանվորական և սոցիալիստական շարժման՝ Բիսմարկից ոչ պակաս կատաղի թշնամի էր: Սակայն այդ հարցում նա գրավում էր զգույշ և ճկուն դիրք, օրինակ՝ նա այն կարծիքին էր, որ միայն «բացառիկ օրենքի» միջոցով հնարավոր չէ վերացնել լայն ծավալ ստացած բանվորական շարժումը: Վիլհելմ II-ը գտնում էր, որ բանվորական շարժումը հնարավոր կլինի թուլացնել ու չեզոքացնել՝ կիրառելով ավելի ճկուն, արտաքուստ ազատամիտ տակտիկա, «մտրակի և քաղցրավենիքի» տակտիկա:

Լուրջ տարաձայնություններ կային արտաքին քաղաքականության հարցերում: Վիլհելմ II-ը պաշտպանում էր գաղութային ակտիվ քաղաքականություն վարելու՝ խոշոր բուրժուազիայի պահանջը: Այնինչ գաղութային քաղաքականու-

թյան պրոբլեմները Բիսմարկի համար շունեին առաջնահերթ նշանակություն:

Կայսրը և կանցլերը տարբեր դիրքեր էին գրավում Ռուսաստանի հետ ունենալիք հարաբերությունների հարցում: Բիսմարկը, ցուցաբերելով որոշակի ողջամտություն, հաշվի առնելով Ռուսաստանի հզորությունը, գտնում էր, որ պատերազմը նրա դեմ կարող էր կործանարար լինել Գերմանիայի համար: Դրան հակառակ, երիտասարդ կայսրը համոզված էր, որ Ռուսաստանի ջախջախումը միայն հնարավոր կդարձնի Գերմանիայի իրական գերիշխանությունը ողջ Եվրոպայում և պահանջում էր ավելի խիստ դիրք գրավել Ռուսաստանի նկատմամբ: Այս տարակարծությունների հետևանքով կայսրի և Բիսմարկի հարաբերությունները ընդունեցին լարված բնույթ: Վիլհելմ II-ը ցանկանում էր իշխանությունից հեռացնել ըմբոստ կանցլերին: Պալատական շրջաններում և ռախսատագում Բիսմարկի դեմ առաջացած դժգոհությունը բացահայտորեն արտահայտվեց 1890 թ. հունվարին, երբ ռախսատագը մերժեց նրա պահանջը՝ մեկ անգամ ևս երկարացնելու «բացառիկ օրենքի» գործադրության ժամկետը: Զայրացած Բիսմարկը ցրեց ռախսատագը: Նույն թվականի փետրվարի 20-ին կայացած պառլամենտական նոր ընտրությունների ժամանակ կանցլերի դեմ հանդես եկած լայն օպոզիցիան հաջողության հասավ: Բիսմարկի հենարանը հանդիսացող պահպանողականները և ազգային ազատամիտները կորցրին իրենց տեղերի մի մասը: Ընտրություններում մեծ ակտիվություն ցուցաբերեցին բանվորները, մի հանգամանք, որի շնորհիվ սոցիալիստական կուսակցությունը ռախսատագում նվաճեց 35 տեղ: Նման պայմաններում անհնարին էր պահպանել սոցիալիստների դեմ ուղղված «բացառիկ օրենքը»: Բայց Բիսմարկը չէր հրաժարվում իր բացահայտ ռեակցիոն քաղաքականությունից: Ռախսատագի ընտրություններից հետո նա մտադրվեց նոր հարձակում սկսել բանվորական շարժման դեմ՝ Գերմանիան «սոցիալիստական վտանգից պահպանելու» նպատակով⁸¹:

⁸¹ О. Бисмарк, Мысли и воспоминания, т. 3, М., 1941, стр. 65.

Ելնելով իրենց դասակարգային շահերից և վախենալով քանվորական շարժման ուժեղացումից՝ կառավարող շրջանները Բիսմարկի քաղաքականությունը, հատկապես դրա իրականացման մեթոդները, համարում էին այլևս անընդունելի:

Վիլհելմ II-ը, որը որոնում էր Բիսմարկին կանցլերությունից հեռացնելու հարմար առիթ, օգտվեց ռալյստագում «բացառիկ օրենքի» գործողության ժամկետի երկարացման առաջարկի ձախողումից և 1890 թ. մարտի 17-ին պահանջեց կայսրության գործերից արդեն մեկուսացված Բիսմարկի հրաժարականը: Վերջինս պաշտոնաթող արվեց: Բիսմարկին անգամ ժամանակ շտվեցին հանգիստ պայմաններում ազատելու կանցլերի ռեզիդենցիան Բեռլինում: «Մարտի 29-ին ես թողեցի Բեռլինը, — դառնությամբ գրում էր նա իր հուշերում, — քանի որ ես հարկադրված էի մեծ աճապարանքով ազատել իմ բնակարանը: Կայսրանում կայսրի կարգադրությամբ ինձ ցույց տվեցին ռազմական պատիվներ, որոնք ես լիակատար իրավունքով կարող էի անվանել: առաջին կարգի թաղում»⁸²:

ԿԱՊՐԻՎԻԻ ԿԱՆՑԼԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1890—1894):

«ՆՈՐ ԿՈՒՐՍԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1890 թ. մարտին գերմանական կայսրության կանցլեր դարձավ գեներալ Լեո ֆոն Կապրիվին, որը միաժամանակ նշանակվեց Պրուսիայի մինիստր-պրեզիդենտ: Կապրիվիի կանցլերության շրջանը Գերմանիայի քաղաքական շրջաններում հորջորջվեց որպես «նոր կուրսի» ժամանակաշրջան: «Նոր կուրսի» էությունը հիմնականում հանգում էր սոցիալական խուսանավման քաղաքականությանը, այն արտաբուստ ուներ ազատամիտ գունավորում: Այսպես, քանվորական հարցում Կապրիվին անհրաժեշտ էր համարում փոփո-

⁸² О. Бисмарк, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 86:

իսկ դաժան հալածանքների նախկին տակտիկան: 1890 Չ. աշնանը վերացվեց «բացառիկ օրենքը»: Առանձին մանր ու-
ֆորմների, զիջումների միջոցով նա ցանկանում էր կանխել
հեղափոխական ցնցումներն ու պայթյունները երկրում:

1891 թ. հունիսին մտցվեց կիրականօրյա պարտադիր հան-
գիստ և 11-ժամյա աշխատանքային օր՝ բանվորուհիների
համար: Ֆաբրիկա-գործարանային արդյունաբերության մեջ
արգելվեց մինչև 13 տարեկան երեխաների աշխատանքը: Սա-
կայն նման շնչին սոցիալական ուֆորմները ամենևին չբա-
րելավեցին բանվոր դասակարգի ծանր վիճակը:

Կապրիվին հեռացավ ագրարային պրոտեկցիոնիզմի քաղա-
քականությունից: Նա 25%-ով իջեցրեց Գերմանիա ներմուծ-
վող գյուղատնտեսական ապրանքների մաքսերը, որի դիմաց
արտասահմանյան երկրները նշանակալից զիջումներ արեցին
գերմանական արդյունաբերողներին՝ վերջիններիս արտադ-
րանքը իրենց շուկաներում իրացնելու ուղղությամբ: Այդ հիմ-
քի վրա 1891—1894 թթ. կնքվեցին երկարաժամկետ առևտ-
րական պայմանագրեր եվրոպական մի շարք երկրների, այդ
թվում՝ Ռուսաստանի հետ:

Նոր կանցլերի այս քաղաքականությունը համապատաս-
խանում էր արդյունաբերական մագնատների, նախ և առաջ՝
մեքենաշինական և տեքստիլ արդյունաբերության ձեռնար-
կատերերի շահերին, քանի որ բացում էր արտաքին շու-
կաների դռները գերմանական առևտրի առաջ: Այս գործում
Կապրիվին ստանում էր բուրժուական կուսակցությունների
աջակցությունը: Բայց Կապրիվի «նոր կուրսը», հատկապես
գյուղատնտեսական մթերքների և առանձնապես՝ ուսական
հացի հոսքը գերմանական շուկա, դժգոհության փոթորիկ
բարձրացրեց յունկերների շրջանում: Դրա հետևանքով
1892 թ. Կապրիվին ստիպված էր թողնել Պրուսիայի մի-
նիստր-պրեզիդենտի պաշտոնը, իսկ երկու տարի անց՝ նաև
կանցլերի պաշտոնը:

Նրան փոխարինեց խոշոր հողատեր, 75-ամյա իշխան
Խլոդվիգ Հոհենլոեն, որն ուներ պետական և դիվանագիտա-
կան բաղձամյա ծառայության փորձ: Հոհենլոեն վարեց
ոսյախականցլերի և Պրուսիայի մինիստր-պրեզիդենտի պաշ-

տոնները 1894—1900 թթ.: «Նոր կուրսի» քաղաքականությունը վերացվեց: Ներքին կյանքում կրկին տիրապետող դարձավ ռեակցիան, որը նոր հարձակում ձեռնարկեց բանվոր դասակարգի ու նրա կուսակցության դեմ: 1894 թ. մշակվեց օրինագիծ, որը փաստորեն պետք է վերականգներ «բացառիկ օրենքը»:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԻԼԻՏԱՐԻԶՄԸ: ՊԱՆԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գերմանիայի տնտեսական արագ զարգացման հետևանքով գերմանական արդյունաբերությանը անհրաժեշտ էին հումքի նոր աղբյուրներ և վաճառահանման շուկաներ: Չեռք բերված գաղութները բնավ չէին բավարարում գերմանական կապիտալիստների հարաճուն պահանջները: Այդ էր պատճառը, որ 90-ական թվականներին Գերմանիայի տիրապետող դասակարգերը առաջ քաշեցին բաժանված աշխարհը իրենց օգտին վերաբաժանելու, «արևի տակ տեղ», «կենսական տարածություն» ունենալու իրենց զավթողական պահանջները: 1891 թ. գերմանական յունկերության և բուրժուազիայի առավել ագրեսիվ և ռեակցիոն շրջանները ստեղծեցին «Պանգերմանական միություն» շովինիստական կազմակերպությունը, որի հիմնական նպատակն էր իմպերիալիստական զավթումների պրոպագանդումն ու պատերազմի լաղափարական նախապատրաստումը: Աշխարհը վերաբաժանելու իմպերիալիստական քաղաքականության հիմքում ընկած էր ռեակցիոն քաղաքական մի նոր ուսմունք, որը հայտնի դարձավ «գեոպոլիտիկա» անունով: Այդ ուսմունքի հիմնադիրներից էր աշխարհագետ և կենդանաբան, «պանգերմանական միության» անդամ Ֆրիդրիխ Ռաուցելը: 1882 և 1891 թթ. հրատարակած աշխատություններում նա փորձում էր «գիտականորեն» հիմնավորել իմ-

1886—1912 թթ. ընթացքում գերմանական բանակը
յով: 1886—1912 թթ. ընթացքում գերմանական բանակը
հասցվեց 800 հազարի՝ խաղաղ ժամանակաշրջանի համար,
և 5 մլն 400 հազարի՝ ռազմական ժամանակաշրջանի
համար: Գերմանական և ֆրանսիական բանակների բանա-
կական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ 1888-ից մինչև
1908 թվականը գերմանական բանակը աճել էր 24,52 %-ով,
իսկ ֆրանսիականը՝ ընդամենը 1,3 %-ով: Բանակը սկսեց
կլանել կայսրության բյուջեի գրեթե կեսը:

Միլիտարիզմի զարգացման պայմաններում առանձնա-
հատուկ և առաջատար դիրք գրավեցին զինվորական մար-
միները և հիմնարկությունները, այդ թվում՝ արքունական
ռազմական խորհուրդը, կայսրի անձնական ռազմական ու
բաղաբացիական կաբինետները, հատկապես բանակի գը-
խավոր շտաբը, որը հանդիսանում էր ռեակցիայի, միլիտա-
րիզմի և պրուսականության միջնաբերդը: Գլխավոր շտաբի
հետ սերտորեն կապված էին բոլոր շովինիստական ու մի-
լիտարիստական կազմակերպություններն ու միությունները,
այդ թվում՝ «Պանգերմանական միությունը», որոնց թիկուն-
քում կանգնած էին մոնոպոլիստական բուրժուազիան ու
յունկերությունը:

Գերմանիան տենդորեն նախապատրաստվում էր պատե-
րազմի՝ իր մրցակիցների հետ: Իմպերիալիստական հակա-
սությունների, աշխարհի վերաբաժանման համար մղվող
պայքարի սրման պայմաններում ռաջիստազը 1898 թ.
օրենք ընդունեց ռազմածովային հզոր նավատորմ կառուցե-
լու մասին: Այդ օրենքը հայտնի է նրա հեղինակ ծովակալ
Տիրպիցի անունով: «Գերմանիան ծովում այնքան հզոր պետք
է լինի, որ ամենաուժեղ տերությունը չկարողանա նրան
սպառնալ հաջողության հասնելու ամենաշնչին հույսով ան-
գամ», — հայտարարեց Վիլհելմ II-ը:

Աշխարհի վերաբաժանման ճանապարհին Գերմանիան
անխուսափելիորեն պետք է բախվեր և բախվեց երկրագնդի
խոշորագույն գաղութատեր պետությունների և, առաջին
հերթին, Անգլիայի հետ: XIX դ. վերջին անգլո-գերմանական
հարաբերությունները սուր բնույթ ստացան միջազգային
շուկաներում: Նեղվեղով գերմանական ապրանքների մըր-

ցակցությունից՝ անգլիական արգյունաբերողները վերախումբագրելով հին Հռոմի պետական գործիչ Կատոն Ավագի հրուշակավոր արտահայտությունը, համառորեն պնդում էին. «Գերմանիան պետք է ոչնչացվի»: Անգլիայի կառավարող շրջաններին լրջորեն անհանգստացնում էին աշխարհը վերաբաժանելու գերմանական պլանները: Փարիզում գերմանական դեսպան Մյունստերը հետևյալն էր գրում Անգլիայում գերմանական գաղութային քաղաքականության անմիջական արձագանքների մասին. «Հասարակական կարծիքը Անգլիայում մեզ համար խիստ անբարենպաստ է, որովհետև մենք գաղութային հարցերում առանց ձևականությունների ճզմեցինք նրանց կոշտուկը: Մենք, այսպիսով, ենթարկվեցինք այն վտանգին, որ Անգլիան կմիանա Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, իսկ այդ մեզ համար շափազանց վտանգավոր կլինի»⁸⁴: Սակայն Գերմանիայի կառավարող շրջանները, բանակի գեներալները երկրի աճող հզորությունից արբաս՝ համոզված էին, որ կայսրությունը ի վիճակի է ոչնչացնելու իր հակառակորդներին՝ լինեն նրանք առանձին, խմբովին, կամ՝ բոլորը միասին: Ոգևորվելով այդ պատրանքներով, XIX դ. վերջերին գերմանական իմպերիալիզմը դարձավ առավել ագրեսիվ, իսկ նրա ձգտումները՝ առավել հանդուգն: Դա արկածախնդրության սկիզբն էր, որը պետք է հանգեցնեի երկրորդ ռայխի կործանմանը:

**ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ
«ԲԱՅԱՌԻԿ ՕՐԵՆՔԻ» ՎԵՐԱՑՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ**

«Բացառիկ օրենքի» վերացումից հետո գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը դուրս եկավ ընդհատակից և սկսեց արագորեն զարգանալ: Այդ շրջանի մա-

⁸⁴ А. Ф. Ротштейн, Международные отношения в конце XIX века, М., 1960, стр. 59.

սին վ. Ի. Լենինը գրում է. «Կուսակցության համար սկըս-
վում է լայնությամբ ու խորությամբ արագորեն աճելու
շրջանը, պրոլետարիատի ուժերի ոչ միայն քաղաքական,
այլև պրոֆեսիոնալ, կոոպերատիվ, լուսավորական և այլ
կազմակերպման զարգացման շրջանը»⁸⁵:

1893 թ. ուսյիստագի ընտրություններում կուսակցություն-
ներ շահեց 1 մլն 787 հազ. ձայն և ստացավ 44 տեղ: Նշա-
նակալի վերելք էր ապրում նաև արհմիութենական շարժումը:
1890 թ. սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցության տակ գտնե-
վող արհմիություններում միավորված էին 350 հազ. բան-
վորներ, իսկ դարասկզբին այդ թիվը կրկնապատկվեց:

1892 թ. ստեղծվեց արհմիությունների համագերմանական
ղեկավարություն, որը գտնվում էր սոցիալ-դեմոկրատիայի
ազդեցության տակ: Սակայն գերմանական արհմիութենա-
կան շարժման մի շարք ղեկավար գործիչներ գերադասում
էին միայն տնտեսական պայքարը: Գերմանական արհմիու-
թենական շարժման վրա բացասաբար էր անգրադառնում
նաև այն, որ արհմիությունները կազմակերպված էին սոսկ
նեղ մասնագիտական սկզբունքով: Այդ հանգամանքը խան-
գարում էր պրոլետարիատի համախմբմանը և բուրժուա-
ղիայի դեմ մղվող նրա պայքարին:

XIX դ. 80—90-ական թվականներին Գերմանիայում տե-
ղի ունեցած տնտեսական ու քաղաքական տեղաշարժերը ան-
միջականորեն իրենց ազդեցությունը գործեցին սոցիալիս-
տական կուսակցության վրա՝ նրանում առաջացնելով գա-
ղափարաքաղաքական ճգնաժամ: Նախ՝ 1890—1893 թթ.
տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով կուսակցության մեջ
էին մտել մանրբուրժուական բազմաթիվ տարրեր: Այնուհե-
տև՝ «նոր կուրսի» շրջանում բանվորական հարցում կառա-
վարական խորամանկ տակտիկայի կիրառումը ապակողմնո-
րոշեց կուսակցության անդամների մի մասին՝ ռեֆորմիստա-
կան տրամադրություններ ստեղծելով անկայուն տարրերի
մեջ: Դրա հետևանքով 1890 թվականից կուսակցության մեջ
սկսեց ձևավորվել այլ օպորտունիստական խմբավորումը, որը

⁸⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 363:

գլխավորում էր «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթի նախկին խմբագիր, բավարական սոցիալ-դեմոկրատիայի ղեկավար Գեորգ Ֆոլմարը: Նա և նրա հետևորդները հրաժարվում էին պրոլետարիատի դասակարգային պայքարից և կոչ էին անում համագործակցել տիրապետող կարգի հետ: Իր «նոր» տակտիկայի էությունը Ֆոլմարը ձևակերպեց ռեֆորմիստական լոզունգում. «Բարի կամքին՝ մեկնված ձեռք, շար կամքին՝ բռունցք»:

Գ. Ֆոլմարը հանդես եկավ որպես ռեֆորմիզմի, «պետական սոցիալիզմի» գաղափարախոս: Կուսակցության ամբողջ աշխատանքը Ֆոլմարը և նրա խմբավորումը հանգեցնում էին սոսկ պառլամենտական գործունեությանը՝ ըստ էության մերժելով մասսաների հեղափոխական դասակարգային պայքարը: Ֆոլմարի օպորտունիստական հայացքների դեմ հանդես եկավ Ա. Բեբելը: «Ի տարբերություն բուրժուազիայի, — նշում էր Բեբելը, — որը նախ իր ձեռքն էր վերցնում տնտեսական գերիշխանությունը և ապա հետագայում՝ քաղաքական իշխանությունը, պրոլետարիատին անհրաժեշտ է սկսել հակառակ ծայրից, գրավել քաղաքական իշխանությունը՝ բուրժուական հասարակության սեփականազրկման միջոցով տնտեսական տիրապետության հասնելու համար»⁸⁶:

Միաժամանակ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի շարքերում սկսեց ձևավորվել ձախ անարխիստական մանրբուրժուական խմբավորում՝ կազմված «երիտասարդներից»: Օգտագործելով աջերի ռեֆորմիստական ելույթները՝ «երիտասարդները» սոցիալ-դեմոկրատիային մեղադրում էին օպորտունիզմ, «պառլամենտական սոցիալիզմ» դավանելու մեջ և դեմագոգիկ ձևով ներկայացնում էին իրենց իբրև «հեղափոխական փոքրամասնություն»: Սրանք թերագնահատում էին պառլամենտական պայքարը և հրաժարվում էին բոլոր գործնական քայլերից, եթե դրանք չէին նախապարաստում հեղափոխական պայքարին: Իրենց ազդեցությանը հնթարկելով մի շարք սոցիալ-դեմոկրատական թերթեր՝

⁸⁶ И. С. Галкин, Рабочее движение в Германии, М., 1957, стр. 35.

նրանք ձգտում էին «կուսակցական մամուլի միջոցով ղեկավարել կուսակցությունը»⁸⁷:

«Երիտասարդների» ելույթը էնգելսը բնութագրեց որպես «ուսանողների և ազատամիտների խռովություն»: 1890 թ. Հալլեի համագումարում նրանք հեռացվեցին կուսակցությունից: Անդրադառնալով «բացառիկ օրենքի» տապալումից հետո գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայում ստեղծված վիճակին՝ Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Կուսակցական ճգնաժամը, մոտավորապես նույն բնույթի, ինչպիսին էր 70-ական թվականների կեսերին, կրկնվեց նորից: Մի կողմից՝ օպորտունիստները Ֆոլմարի գլխավորությամբ պատրաստ էին օգտվել լեգալությունից, որպեսզի հրաժարվեն անկրճատ լոզունգներից և անհաշտվողական տակտիկայից: Մյուս կողմից՝ այսպես կոչված «երիտասարդները» ձախություն էին խաղում և գլորվում էին դեպի անարխիզմ:

Եթե կուսակցության ճգնաժամը եղավ շատ կարճատև և ոչ լուրջ, ապա այստեղ մեծ երախտիք ունեն հատկապես Բեբելն ու Լիբկնեխտը, որոնք երկու տատանումներին էլ ամենամուր հակահարվածը տվին»⁸⁸:

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԷՐՖՈՒՐՏԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

1891 թ. հոկտեմբերի 14-ից 21-ը էրֆուրտում տեղի ունեցավ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության հերթական համագումարը: Այդ համագումարում ընդունվեց նոր ծրագիր, որը սկզբունքորեն տարբերվում էր 1875 թ. Գոթայում ընդունված ծրագրից և հիմնականում կրում էր մարքսիստական բնույթ: Ծրագրից հանված էր լասալական գրույթների ճնշող մասը: Դրան նպաստեցին մինչև

⁸⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стр. 77.

⁸⁸ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 19, էջ 363:

համագումարը Մարքսի՝ նոր հրատարակված «Գոթայի ծրագրի քննադատությունը», ինչպես նաև՝ Ֆ. Էնգելսի դիտողությունները էրֆուրտի ծրագրի նախագծի վերաբերյալ⁸⁹:

Էրֆուրտի ծրագիրը բաժանվում էր մինիմում ծրագրի (մերձակա քաղաքական և տնտեսական պահանջներ) և մաքսիմում ծրագրի (վերջնական նպատակ): Մաքսիմում ծրագրում գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը առաջադրում էր սոցիալիզմի նվաճման խնդիրը և շարադրում էր նրան հասնելու ուղիներն ու միջոցները:

Ծրագրում նշված էր, որ արտադրության միջոցների նկատմամբ բուրժուական սեփականության տիրապետության հետևանքով հասարակության մեջ գնալով ավելի է սրվում սոցիալական հակամարտությունը, ավելի կատաղի բնույթ է ստանում դասակարգային պայքարը: Դասակարգային շահագործման ոչնչացման նպատակով Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը անհրաժեշտ էր համարում արտադրության միջոցների հանրայնացումը և սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը: Ծրագրում նշված էր, որ բանվոր դասակարգի ազատագրումը ոչ թե ազգային, այլ սոցիալական պրոբլեմ է, որի իրականացման համար հավասար շափով պայքարում են բոլոր կապիտալիստական երկրների բանվորները: Կապիտալիստական հասարակարգի դեմ մղվող դասակարգային պայքարում գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես պրոլետարիատի ներկայացուցիչ, այլև՝ բոլոր շահագործվողների ու ճնշվողների շահերի պաշտպան: Հավատարիմ ինտերնացիոնալի սկզբունքներին՝ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը իր համերաշխությունն էր արտահայտում միջազգային պրոլետարիատին իր դասակարգային պայքարում:

Մինիմում ծրագրում գերմանական սոցիալ-դեմոկրատ

⁸⁹ Ф. Энгельс, К критике проекта социал-демократической программы 1891 года. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 227--243.

տիան առաջադրում էր համընդհանուր ընտրական իրավունքի, 8-ժամյա բանվորական օրվա, գործադուլների, միությունների ու ժողովների, խոսքի, մամուլի ազատության պահանջներ: Այնուհետև, խնդիր էր դրվում ապահովել ժողովրդի ուղղակի մասնակցությունը օրենսդրության մշակմանը՝ տալով նրան օրինագիծ ներկայացնելու կամ մերժելու իրավունք: Ժողովրդի ներկայացուցիչներին պետք է վերապահվեր պետության կարևորագույն հարցերի լուծումը, ինչպես, օրինակ՝ պատերազմի հայտարարման ու հաշտության կնքման իրավունքը:

Պրուսիայի գերիշխանությունը թուլացնելու և տիրապետող դասակարգերի ազդեցությունը նվազեցնելու նպատակով առաջ էր քաշվում կայսրության մեջ ժողովրդի ինքնավարության սկզբունքը, որը պետք է իրականացվեր պետության, նահանգի և համայնքի մասշտաբով:

Սրանք են էրֆուրտի ծրագրի սկզբունքային դրույթները:

Ծրագրի պատմական նշանակությունը կայանում էր նրանում, որ այստեղ կապիտալիստական արտադրանական ենթարկվեց շախշախիչ քննադատության և ցույց տրվեց սոցիալիստական հասարակարգի հաղթանակի պատմական անխուսափելիությունը: Դրանով հռչակվեց պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի վերջնական նպատակը և ընդգրծվեց բանվոր դասակարգի՝ որպես աշխատավորների դասակարգային պայքարի առաջատար ուժի, դերը:

Ֆ. էնգելսը, որ Մարքսի մահից հետո գլխավորում էր միջազգային բանվորական շարժումը, նոր ծրագրի մասին գրեց «Ի գոհունակություն մեզ, մարքսյան քննադատությունը կատարյալ հաղթանակ տարավ: Վերացված են նաև լասսալականության վերջին հետքերը»⁹⁰: «Համենայն դեպս, — նշում էր նա հետագայում, — ծրագրի տեսական մասը այժմ լիովին ընդունելի է. չէ՞ որ կարևոր էր, որ նրանում տեսականորեն վիճելի ոչ մի բան չլիներ, իսկ դա հիմնականում ձեռք է բերված»⁹¹:

⁹⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 38, стр. 158.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 204:

Այնուամենայնիվ, էրֆուրտի ծրագիրը, ինչպես նշեց Ֆ. Էնգելսը, ուներ որոշ թերություններ: Այսպես, ծրագրում չէր առաջադրված պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման պահանջը: Վ. Ի. Լենինը, ինչպես Գ. Պլեխանովը, հետագայում բնորոշում էր, «որ եթե էրֆուրտի ծրագրում խոսք չկա պրոլետարիատի դիկտատուրայի մասին, ապա դա թեորիապես ճիշտ չէ, իսկ գործնականապես վախկոտ զիջում է օպորտունիստներին»⁹²:

Այնուհետև, ծրագրում ոչինչ չէր ասվում կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու ձևերի մասին, չէր առաջադրվում դեմոկրատական հանրապետության հաստատման լոզունգը, չէր որոշվում բանվոր դասակարգի վերաբերմունքը գյուղացիության և մասնավորապես, գյուղատնտեսական բանվորների նկատմամբ, հանձինս որոնց, ըստ Էնգելսի, պրոլետարիատը ձեռք է բերում «իր առավել մեծաթիվ և բնական դաշնակիցներին»⁹³:

Ծրագիրը չէր առաջադրում եկեղեցին պետութայունից անջատելու հարցը: Կրոնը հայտարարվում է մարդկանց մասնավոր գործը:

Գաղափարական այդ թերությունները վերացնելու նպատակով Ֆ. Էնգելսը դեռևս 1891 թ. հունիսին հանդես եկավ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ծրագրի նախագծում տեղ գտած սխալների քննադատությամբ: Նա կուսակցության ղեկավարության ուշադրությունը հրավիրեց այն կարևոր հանգամանքի վրա, որ գերմանական ռեակցիոն միապետության պայմաններում անհնարին է խաղաղ ճանապարհով իրականացնել կուսակցության ծրագրի քաղաքական պահանջները⁹⁴: Էնգելսը նախազգուշացնում էր կուսակցությանը, որ սոցիալ-դեմոկրատիան վճռական պահին իշխանության հարցը պետք է լուծի հեղափոխական ճանապարհով: Ապա Ֆ. Էնգելսը ցույց տվեց, որ գերմանական բանվոր դասակարգը կարող է իշխանության գլուխ գալ:

⁹² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 298:

⁹³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 16, стр. 419.

⁹⁴ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 236.

միմիայն դեմոկրատական հանրապետության պայմաններում: Ընդ որում նա նշում էր, որ դեմոկրատական հանրապետությունը յուրահատուկ ձև է պրոլետարիատի դիկտատուրային անցնելու համար⁹⁵:

Դեմոկրատական հանրապետության հաստատման պահանջի հետ էր կապված նաև գերմանական կայսրության պետական ռեակցիոն կառուցվածքը վերափոխելու, պրուսական ճնշող ազդեցությունը վերացնելու հարցը: Դեմոկրատական ցենտրալիզմի սկզբունքների հիման վրա պետք է ստեղծվեր նոր, միասնական գերմանական պետություն, գերմանական անբաժան հանրապետություն՝ տեղական լայն ինքնավարությամբ⁹⁶: Միայն այն դեպքում ժողովրդական զանգվածները կօգտվեին իրական ազատությունից ու դեմոկրատիայից: Այդ սկզբունքների իրականացումը ուղի կհարթեր պրոլետարիատի դիկտատուրայի համար:

Ֆ. Էնգելսի քննադատությունից հետո կուսակցության համագումարում ընդունված ծրագրում, նախնական նախագծի համեմատությամբ, կատարվեցին նշանակալից փոփոխություններ: Սակայն Էնգելսի հիմնական դիտողությունները իրենց արտացոլումը ծրագրում չգտան⁹⁷:

Էրֆուրտի ծրագրի գաղափարական թերությունները բացատրվում էին ոչ միայն կուսակցության ղեկավարների որոշ սխալ հայացքներով, այլև՝ սոցիալ-դեմոկրատական շարժման երկարատև խաղաղ զարգացմամբ, կուսակցության կազմակերպական և քաղաքական հին ձևերի պահպանմամբ և ներգործությամբ:

Չնայած նշված թերություններին, Էրֆուրտի ծրագիրը, ամբողջովին վերցրած, որոշակիորեն արտահայտում էր գիտական կոմունիզմի հիմնադիրների հայացքները: Այս հանգամանքը նշանավորում էր գերմանական բանվորական

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 237:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 239:

⁹⁷ Н. Е. Овчаренко, Эрфуртская программа германской социал-демократии (Германское рабочее движение в новое время. Сб. статей и материалов, М., 1962, стр. 147—148).

շարժման մեջ մարքսիզմի հաղթանակը լասսալականության, «գոեհիկ սոցիալիզմի» և այլ մանրբուրժուական հոսանքների ու տեսակետների նկատմամբ: Դա գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջին ծրագրային փաստաթուղթն էր, որտեղ պարզորոշ ձևակերպված էր պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի վերջնական նպատակը՝ պրոլետարիատի կողմից քաղաքական իշխանության նվաճումը և սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումը:

Էրֆուրտի ծրագիրը կարևոր դեր խաղաց գերմանական և միջազգային պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի պատմության մեջ: Այն զգալի ազդեցություն գործեց եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների ծրագրերի վրա և փաստորեն հանդիսացավ II Ինտերնացիոնալի ծրագիրը:

XIX դ. 90-ական թվականներին գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը միջազգային բանվորական շարժման ամենահզոր կուսակցությունն էր: Նա ուներ մոտ 200 հազար անդամ, հրատարակում էր 54 օրաթերթ: Բեռլինից ռալխստագում ընտրված վեց պատգամավորներից հինգը սոցիալ-դեմոկրատներ էին: «Այդ առումով, — նշում է Ֆ. Էնգելսը, — Բեռլինը գլխավորում է Եվրոպայի բոլոր խոշոր քաղաքները, նա վաղուց առաջ է անցել նույնիսկ Փարիզից»⁹⁸: Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցության ուժեղացման շնորհիվ 1898 թ. ռալխստագի ընտրություններում նրա դեպուտատների թիվը հասավ 56-ի: Ահա ինչ է գրում Վ. Ի. Լենինը. «Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան բոլորից առաջ է կանգնած իր կազմակերպվածությունամբ, շարժման ամբողջականությամբ ու համախմբվածությամբ, մարքսիստական գրականության հարստությամբ ու բովանդակալիցությամբ: Բնական է, որ այդպիսի պայմաններում գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական համագումարների որոշումներն էլ հաճախ համարյա միջազգային նշանակություն են ստանում»⁹⁹:

⁹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 22, стр. 430.

⁹⁹ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 11, էջ 397:

Մինչև 90-ական թվականների կեսերը, այսինքն մինչև այն ժամանակ, երբ կուսակցության մեջ որոշակիորեն չէին գրասերվել և որակ չէին կազմել ուղիղորենիզմը, ցենտրիզմն ու սոցիալ-շովինիզմը, նա կանգնած էր մարքսիզմի դիրքերում: Նրան կարելի էր քննադատել «համեմատաբար ոչ մեծ օպորտունիստական մեղքերի»¹⁰⁰ համար, ինչպես նաև այն սխալների համար, որոնք արտահայտվում էին «ագրարային հարցում կամ պրոլետարիատի դիկտատուրայի հարցում»¹⁰¹: Սակայն նշված շրջանում գերմանական պրոլետարիատի կուսակցությունը հեղափոխական կուսակցություն էր: Անդրադառնալով այդ կուսակցության խաղաղած գերին, Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Գերմանական հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան ամենից ավելի մոտիկ էր այնպիսի կուսակցության, որը պետք է հեղափոխական պրոլետարիատին, որպեսզի նա կարողանա հաղթել»¹⁰²: Վիճակը փոխվեց XX դ. սկզբին՝ ագրեսիվ բուրժուալոնկերական իմպերիալիզմի վերջնական ձևավորման շրջանում, երբ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի ներսում հստակորեն ձևավորվեցին երեք տարբեր գաղափարական-քաղաքական հոսանքներ՝ օպորտունիստական, ցենտրիստական և ձախ:

Այն ժամանակ, երբ օպորտունիստները և նրանց հետ հաշտվող ցենտրիստները ըստ էության դավաճանեցին մարքսիզմին, գերմանական պրոլետարիատի դասակարգային շահերին, կանգնեցին կապիտալիստական կարգերի բացահայտ պաշտպանության դիրքերի վրա, ձախերը՝ Ռոզա Լյուքսեմբուրգի և Կարլ Լիբկնեխտի գլխավորությամբ, հավատարիմ մնացին մարքսիզմին, նրանք գերմանական բանվորների հակակապիտալիստական պայքարը ուղղում էին հեղափոխական հունով: Սակայն փոքրամասնություն կազմելով կուսակցության մեջ՝ ձախերը չկարողացան չեղոքացնել աշերի և ցենտրիստների քայքայիչ գործունեությունը և առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հաղ-

¹⁰⁰ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 21:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում:

թանակեց օպորտունիզմը: Դա վճռական դեր խաղաց այն բանում, որ Գերմանիայում XX դ. սկզբին տեղի շունեցավ սոցիալիստական հեղափոխություն, որի օբյեկտիվ պայմանները երկրում հասունացել էին: Գերմանական պրոլետարիատը շկարողացավ նաև խանգարել իշխող մոնոպոլիստական բուրժուազիային ու յունկերությանը՝ սանձազերծելու իմպերիալիստական պատերազմը:

1871—1896 թթ. ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի վերջին քառորդի Գերմանիայի պատմության ուսումնասիրության համար չափազանց մեծ նշանակություն ունեն միջազգային պրոլետարիատի առաջնորդներ Կ. Մարքսի, Ֆ. էնգելսի և Վ. Ի. Լենինի աշխատությունները: Դրանք լայն հնարավորություն են ընձեռում խորապես հասկանալու XIX դ. վերջին տասնամյակների գերմանական պատմության մի շարք պրոբլեմներ, այդ թվում՝ գերմանական բանվորական ու սոցիալիստական շարժման հետ կապված հարցեր: Մարքսիզմի դասականները առաջինն էին, որ գիտականորեն լուսաբանեցին նշված շրջանի Գերմանիայի պատմությունը: Նրանց աշխատությունները կազմում են տվյալ դասախոսության տեսական-մեթոդոլոգիական հիմքը:

Գերմանական բանվորական ու սոցիալիստական շարժման հանդեպ Մարքսի ու էնգելսի առանձնահատուկ հետաքրքրությունը բխում էր նրանից, որ, ինչպես իրենք էն նշում, Փարիզի Կոմունայի պարտությունից հետո համաշխարհային հեղափոխական շարժման կենտրոնը դարձավ Գերմանիան:

Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր նշանակություն ունեն Մարքսի ու էնգելսի հետևորդներ, գերմանական պրոլետարիատի

առաջնորդներ Կ. Լիբկնեխտի¹⁰³, Ա. Բեբելի¹⁰⁴ և սոցիալ-դեմոկրատական ձախ հոսանքի գործիչ Ֆ. Մերինգի¹⁰⁵ աշխատությունները:

XIX դ. վերջին քառորդի Գերմանիայի պատմության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ ուշագրավ աշխատություններ են հրատարակել սովետական պատմաբանները: Այդ ուսումնասիրություններում հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձված գերմանական բանվորական շարժմանը և սոցիալ-դեմոկրատիային: Դա հասկանալի է: XX դ. սկզբին համաշխարհային հեղափոխական շարժման կենտրոնը Գերմանիայից տեղափոխվեց Ռուսաստան: Ռուսաստանին վիճակվեց առաջինը խորտակել իմպերիալիզմի շղթան և առաջինը իրականացնել գիտական սոցիալիզմի սկզբունքները, որ մշակել էին Մարքսն ու Էնգելսը: Հաղթանակած պրոլետարիատի հայրենիքում հետաքրքրությունը գերմանական բանվորական ու սոցիալիստական շարժման նկատմամբ ուներ ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական մեծ նշանակություն: Դրանով պետք է բացատրել, որ արդեն 30-ական թվականներին սովետական պատմաբանները հանդես եկան գերմանական բանվորական ու սոցիալիստական շարժման վերաբերյալ մի շարք աշխատություններով¹⁰⁶: Այստեղ պետք է նշել ակադեմիկոս Ն. Մ. Լուկինի «Գերմանիայի նորագույն պատմության ուրվագծեր (1890—1914 թթ.)»¹⁰⁷ աշխատությունը, որտեղ նշանակալի տեղ է հատկացված բանվորական ու սոցիալ-դեմոկրատական շարժմանը: Շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ Ն. Մ. Լուկինը հանդես էր գա-

¹⁰³ В. Либкнехт, Наши цели, СПб, 1905. В. Либкнехт, Никаких компромиссов, М.—Л., 1926.

¹⁰⁴ А. Бебель, Из моей жизни, М., 1963.

¹⁰⁵ Ф. Меринг, История германской социал-демократии, т. 1—4, СПб, 1919.

¹⁰⁶ И. С. Галкин, В. И. Ленин и развитие советской историографии новой и новейшей истории стран Европы и Америки, М., 1977, стр. 220—231.

¹⁰⁷ Н. Лукин-Антонов, Очерки по новейшей истории Германии 1890—1914 гг., Л.—М., 1925.

լիս Յ. Մերինգի սխալ կոնցեպցիայի քննադատութեամբ, կոնցեպցիա, որը թերագնահատում էր ռեիզիոնիզմի վտանգը բանվորական շարժման մեջ: Լուկինի քննադատութիւնը ունի մեծ նշանակութիւն, որովհետև Մերինգի հայացքները նշանակալի ազդեցութիւն ունեին մարքսիստ պատմաբանների վրա¹⁰⁸:

Սովետական պատմագրութեան մեջ գերմանական պատմութեան պրոբլեմների մշակման գործում մեծ է Մոսկվայի պետական համալսարանի ընդհանուր պատմութեան ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Ի. Ս. Գալկինի ավանդը: Նրա գրչին են պատկանում նոր դարի պատմութեան բուհական դասագրքերի՝ Գերմանիային վերաբերող բաժինները: 1871—1914 թթ. գերմանական բանվորական ու սոցիալիստական շարժման բազմաթիվ հարցեր են լուսաբանվում նրա «Բանվորական շարժումը Գերմանիայում 1871—1914 թթ.»¹⁰⁹ դասախոսութիւնում, որ նա կարդացել է ՄՄԿԿ Կենտկոմին կից բարձրագույն կուսակցական դպրոցում: Չնայած ուսումնական բնույթին՝ այն, քննարկած հարցերի դիտական խորութեան շնորհիվ, ճանաչում է գտել որպէս գերմանական բանվորական շարժմանը նվիրված լուրջ աշխատութիւն:

Գերմանական բանվոր դասակարգի ու նրա կուսակցութեան գործունեութեանն է նվիրված Ս. Մ. Միրկինդի ուսումնասիրութիւնը¹¹⁰: Աշխատութեան մեջ քննարկված են՝ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեան կազմակերպման ու տակտիկայի, նրա հակաիմպերիալիստական գործունեութեան, կուսակցութեան կողմից բանվոր դասակարգի հրատարակման պահանջների պաշտպանութեան և այլ կարևոր հարցեր: Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում 1871—1873 թթ. Գեր-

¹⁰⁸ Ի. Ս. Գալկին, նշվ. աշխ., էջ 229:

¹⁰⁹ И. С. Галкин, Рабочее движение в Германии 1871—1914 гг., М., 1957.

¹¹⁰ А. М. Миркинд, Под знаменем Коммуны. Германская социал-демократия против реакции и милитаризма, 1871—1875 гг., Кишинев, 1971.

մանիայում գործադուլային շարժումները լուսաբանող հոդվածը¹¹¹։

Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի էրֆուրտի ծրագրին է նվիրված Ն. Ե. Օվչարենկոյի ուշագրավ հոդվածը¹¹²։ Հեղինակը վերլուծում է Գոթայի միավորիչ համագումարից հետո գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության քաղաքական զարգացումը, նրանում մարքսիզմի ազդեցության ուժեղացման, օպորտունիզմի ու անարխիզմի դեմ մղվող պայքարի հարցերը։ Հիմնական ուշադրությունը բեռված է կուսակցության նոր ծրագրի, նրա հետ կապված մի շարք կարևոր հանգամանքների լուսաբանմանը։ Ն. Ե. Օվչարենկոն հանգամանորեն շարադրում է այն եռանդուն գոծունեությունը, որ ծավալել էր Ֆ. էնգելսը էրֆուրտի ծրագրի մշակման, նրանում մարքսիզմի դրույթների հաստատման ուղղությամբ։

Ն. Ե. Օվչարենկոն գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի XIXդ. 80—90-ական թվականների պատմության վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունը ներկայացրել է «Հեղափոխական մարքսիզմի համար մղվող պայքարում»¹¹³ արժեքավոր աշխատության մեջ, ուր նա քննարկում է գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության տեսության, տակտիկայի ու կազմակերպական պրոբլեմները։

Գերմանական բանվորական շարժման պատմության որոշակի հարցեր են ներկայացված Ի. Մ. Կրիվոգուզի «Միջազգային բանվորական շարժման հիմնական շրջաններն ու

¹¹¹ А. М. Миркинд, «Из истории стачечного движения в Германии в начале 70-х годов XIX в. (1871—1873 гг.)» («Ученые записки по новой и новейшей истории АН СССР, ин-т истории, вып. IV, М., 1958).

¹¹² Н. Е. Овчаренко, «Эрфуртская программа германской социал-демократии» (Германское рабочее движение в новое время, М., 1962).

¹¹³ Н. Е. Овчаренко, В борьбе за революционный марксизм, М., 1967.

օրինաչափությունները մինչև 1917 թ. հոկտեմբերը» ընդհանրացնող աշխատության մեջ¹¹⁴;

Բանվորական ու սոցիալ-դեմոկրատական շարժման լուսաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն գերմանական բանվորական շարժման ղեկավարներ Ա. Բեբելին և Վ. Լիբկնեխտին նվիրված կենսագրական բնույթի աշխատությունները¹¹⁵;

Սովետական պատմաբանները հատկապես մեծ ուշադրություն են դարձրել նաև կայզերական Գերմանիայի ագրեսիվ արտաքին քաղաքականության հարցերի լուսաբանմանը: Այդ ուղղությամբ մեծ ավանդ ունի Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության հարցերի ճանաչված մասնագետներ Ա. Ա. Երուսալիմսկին: Իր «Գերմանական իմպերիալիզմի արտաքին քաղաքականությունը և դիվանագիտությունը XIX դ. վերջին»¹¹⁶ հայտնի աշխատության մեջ սովետական անվանի պատմաբանը խորապես բացահայտել է Գերմանիայի յունկերաբուրժուական կառավարող շրջանների ռեակցիոն արտաքին քաղաքականությունը:

Իր հետագա աշխատություններում¹¹⁷ Ա. Ա. Երուսալիմսկին ուսումնասիրել է գերմանական կայսրության առաջին տասնամյակների միլիտարիստական դիվանագիտության անմիջական նպատակները, գործունեությունն ու արդյունքները, ինչպես նաև գաղութային քաղաքականությունը վերաբերող մի շարք կարևոր հարցեր:

Կայզերական Գերմանիայի ագրեսիվ արտաքին քաղաքականության հարցերը խորապես ուսումնասիրված են նաև

¹¹⁴ И. М. Кривогуз, Основные периоды и закономерности международного рабочего движения до октября 1917 г., М., 1976.

¹¹⁵ Н. Е. Овчаренко, Август Бебель, М., 1963; В. В. Чубинский-Надеждин, Вильгельм Либкнехт — солдат революции (1826—1900), М., 1968.

¹¹⁶ А. С. Ерусалимский, Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в., изд. 2-е, М., 1951.

¹¹⁷ А. С. Ерусалимский, Германский империализм: история и современность, М., 1964, А. С. Ерусалимский, Бисмарк. Дипломатия и милитаризм, М., 1968.

Վ. Տարլեի¹¹⁸, Ֆ. Ռոտշտեյնի¹¹⁹ և Վ. Խվոստովի¹²⁰ աշխատություններում:

Սովետական պատմաբանները հանդես են եկել գերմանական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականությունը լուսաբանող մի շարք կարևոր աշխատություններով, որտեղ ուսումնասիրված են հումքի ու վաճառահանման շուկաների համար գերմանական իմպերիալիստների մղած պայքարի հարցերը, գաղութատեր տերությունների հետ իմպերիալիստական հակասությունների սրման ֆոնի վրա ցույց է տրված գերմանական բուրժուալուսակերական շրջանների գաղութային էքսպանսիան Աֆրիկայում և Խաղաղ օվկիանոսի շրջանում¹²¹:

Գերմանիայի պատմության XIX դ. վերջին քառորդի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը լուսաբանված է նաև կոլեկտիվ աշխատություններում և ակադեմիական հրատարակություններում: 1959 թ. որպես ձեռնարկ լույս տեսավ «Գերմանիայի պատմության ուրվագծեր հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև 1918 թ.»¹²² կոլեկտիվ աշխատությունը: Նրանում նշանակալի տեղ է հատկացված Գերմանիայի XIX դ. վերջին քառորդի պատմությանը:

1960 թ. ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիան լույս ընծայեց «Համաաշխարհային պատմություն» ֆունդամենտալ հրատարակության 7-րդ հատորը¹²³: Նրա շորրորդ գլուխը (հեղինակ Լ. Ի. Գինցբերգ) նվիրված է XIX դ. վերջին քառորդի յունկերաբուրժուական Գերմանիայի պատմությանը:

¹¹⁸ Е. В. Тарле, Европа в эпоху империализма, 1871—1919, Соч., т. 5, М., 1958.

¹¹⁹ Ф. А. Ротштейн, Международные отношения в конце XIX века, М.—Л., 1960.

¹²⁰ История дипломатии, т. II (автор тома В. Хвостов), М., 1963.

¹²¹ И. С. Черный, Начало колониальной экспансии Германии в Африке, М., 1970. В. А. Резников, Политика кайзеровской Германии в Океании, М., 1975.

¹²² Очерки истории Германии с древнейших времен до 1918 г., М., 1959.

¹²³ Всемирная история, т. VII, М., 1960.

Գերմանիայի պատմության ուսումնասիրման ուղղու-
թյամբ նշանակալի ավանդ ներդրեց ՍՍՀՄ ԳԱ ընդհանուր
պատմության ինստիտուտի գիտական կոլեկտիվը՝ 1970 թ.
երկու հատորով հրատարակելով «Գերմանիայի նոր և նորա-
գույն պատմությունը»¹²⁴: Գիտական շրջանառության մեջ
դրվեց Գերմանիայի պատմության XVI դարից մինչև XX
դարի 60-ական թվականներն ընդգրկող ծանրակշիռ մի աշ-
խատություն: Գերմանիայի պատմության նոր շրջանին նվիր-
ված բաժինները գրել են գերմանական պատմության ճանաչ-
ված մասնագետներ Ի. Ս. Գալկինը, Լ. Ի. Գինցբերգը, Ն. Ե.
Օվչարենկոն, Բ. Ա. Այզինը, Ի. Մ. Կրիվոգուզը:

1977 թ. ՍՍՀՄ ԳԱ սլավոնագիտության ու բալկանագի-
տության ինստիտուտը հրատարակեց «Դրանգ նախ Օստեն» և
Կենտրոնական, Արևելյան և Հարավ-արևելյան Եվրոպայի
ժողովուրդները 1871—1918 թթ.»¹²⁵ կոլեկտիվ աշխատու-
թյունը: Այդ ուսումնասիրության մեջ բացահայտված են
1871—1918 թթ. «Դրոհ գեպի Արևելք» գերմանական քաղա-
քականության ազդեցիկ էությունը, կայդերական Գերմա-
նիայի արտաքին քաղաքական կոնցեպցիաները, ինչպես նաև
գերմանական «արևելյան քաղաքականությունը» կայսրու-
թյան առաջացումից մինչև առաջին համաշխարհային պա-
տերազմը: Ուշագրավ է, որ աշխատության հեղինակները
ցույց են տվել սոցիալական տարբեր խավերի վերաբերմուն-
քը գերմանական էքսպանսիայի նկատմամբ:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Գերմանիա-
յի պատմության տարբեր բնագավառներին վերաբերող ժո-
ղովածուները: Այդ առումով արժեքավոր է «Գերմանական
պատմության տարեգիրքը»¹²⁶, որը 1971 թվականից պարբե-

¹²⁴ Германская история в новое и новейшее время, т. 1—2, М., 1970.

¹²⁵ «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871—1918 гг., М., 1977.

¹²⁶ Ежегодник германской истории, 1970, М., 1971; Ежегодник германской истории, 1971, М., 1972; Ежегодник германской истории, 1972, М., 1973; Ежегодник германской истории, 1973, М., 1974; Ежегодник германской истории, 1974, М., 1975.

րաբար հրատարակվում է ՍՍՀՄ ԳԱ ընդհանուր պատմության
ինստիտուտի կողմից: Նրա հատորներում արծարծված
մարքսիզմի առաջացման և զարգացման, XIX դ. վերջին
քառորդի գերմանական բանվորական ու սոցիալ-դեմոկրա-
տական շարժման, Գերմանիայի ներքին ու արտաքին քաղա-
քականության հարցերը գիտական ու քաղաքական հետա-
քրրքրություն են ներկայացնում գերմանական պատմության
հարցերով զբաղվողների համար:

Գերմանիայի նոր դարի պատմության գիտական ուսում-
նասիրության գործի մեջ լուրջ ներդրում են կատարում ԳԴՀ-ի
պատմաբանները: Պետք է հիշատակել Յու. Կուչինսկու¹²⁷,
Ա. Շրայների¹²⁸, է. Կունդելի¹²⁹ աշխատությունները:

¹²⁷ Ю. Кучинский, История условий труда в Германии. Пер. с нем., М., 1949; Ю. Кучинский, Очерки истории германского империализма. Пер. с нем., т. 1, М., 1952.

¹²⁸ Schreiner A. Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871—1945. В., 1955.

¹²⁹ Kundel E. Marx und Engels im Kampf um die revolutionäre Arbeiterereinheit. В., 1962.

Մարխսիզմ-լենինիզմի դասականներ

Կ. Մարքս, Գոթայի ծրագրի քննադատությունը, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 1950:

Վ. Բ. Լենին, Գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ննայի համագումարը, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 11, էջ 397—402:

Վ. Բ. Լենին, Նորագույն սվյաչներ Գերմանիայում եղած կուսակցությունների մասին, Երկեր, հ. 19, էջ 321—326:

Վ. Բ. Լենին, Ավգուստ Բերեխ, Երկեր, հ. 19, էջ 356—364:

К. Маркс и Ф. Энгельс, Циркулярное письмо А. Бебелю, В. Либкнехту, В. Браке и др., Соч., т. 19, стр. 161—175.

Ф. Энгельс, К критике проекта социал-демократической программы 1891 года. Соч., т. 22, стр. 227—243.

Ф. Энгельс. Речь на социал-демократическом собрании в Берлине 22 сентября 1893 года. Соч., т. 22, стр. 429—430.

Աղբյուրներ

О. Бисмарк, Мысли и воспоминания, т. II—III, М., 1940—1941.

А. Бебель, Из моей жизни, М., 1963.

В. Либкнехт, Наши цели, СПб, 1905.

Գրականություն

Всемирная история, М., 1960, т. VII, гл. IV.

Галкин И. С., Рабочее движение в Германии 1871—1914 гг., М., 1957.

Германская история в новое и новейшее время, М., 1970, т. I.

Ерусалимский А. С., Бисмарк. Дипломатия и милитаризм, М., 1968.

История дипломатии, т. II, М., 1963.

Кривогуз И. М., Основные периоды и закономерности международного рабочего движения до октября 1917 г., М., 1976.

Очерки истории Германии с древнейших времен до 1918 г., М., 1959.

Ротштейн Ф. А., Международные отношения в конце XIX века, М.—Л., 1960.

Тарле Е. В., Европа в эпоху империализма, 1871—1919, Соч., т. 5, М., 1958.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գերմանիայի միավորման ավարտը և գերմանական կայսրության ստեղծումը	3
Գերմանական կայսրության սահմանադրությունը	5
Գերմանիայի քաղաքական կուսակցությունները	9
«Կուլտուրկամպֆ»	14
Կայսերական կառավարության ներքին ոեֆորմները	17
Արդյունաբերական հեղաշրջման ավարտը և Գերմանիայի կապիտալիստական ինդուստրացումը: Մոնոպոլիաների առաջացումը	19
Բանվորական շարժումը	37
Մաքսային հովանավորողական քաղաքականությունը (պրոտեկցիոնիզմ)	53
Սոցիալական օրենսդրությունը	55
Արտաքին քաղաքականությունը: Գաղութային զավթումները	58
Վիլհելմ II: Բիսմարկի հրաժարականը	66
Կապրիվիի կանցլերությունը (1890—1894): «Նոր կուրսի» քաղաքականությունը	69
Գերմանական միլիտարիզմը: Պանգերմանական միությունը	71
Բանվորական շարժումը և սոցիալ-դեմոկրատիան «բացառիկ օրենքի» վերացումից հետո	74
Սոցիալ-դեմոկրատական կոսակցության էրֆուրտի ծրագիրը	77
1871—1896 թթ. Գերմանիայի պատմության պատմագրությունը	84
Հանձնարարվող աղբյուրների ու գրականության ցանկ	92

ՔԻԼԻՄՁՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԻ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՆ 1871—1896 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
(դասախոսություն)

Խմբագիր՝ Գ. Մ. Հարությունյան
Հրատ. խմբագիրներ Ն. Բ. Պետրոսյան,
Ա. Մ. Գաբրիելյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ս. Ա. Ղալբախչյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Յավրյան

ՎՅ 08925 Պատվեր 1313 Տպարանակ 1500

Հանձնված է արտադրություն 7/IX 1978 թ.: Ստորագրված է տպագրու-
թյան 28/XI 1978 թ.: Թուղթ՝ $84 \times 108^{1/32}$: Հրատ. 4,2 մամուլ: Տպագր. 3,0
մամուլ: Պայմ. 5,04 մամուլ: Գինը՝ 20 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մոսկվայի փող. № 1:

ВФ 08925

Заказ 1313

Тираж 1500

Сдано в производство 7/IX 1978 г. Подписано к печати 28/XI 1978 г.

Бумага $84 \times 108^{1/32}$. Изд. 4,2 листа. Печ. 3,0 листа. Усл. 5,04 листа.

Цена 20 коп

Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փող. № 52:

Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.